

İSLÂM'DA KİTAP SEVGİSİ VE İLK KÜTÜPHANELER

Mahmut GÜNDÜZ

İSLÂM'DA KİTAP SEVGİSİ VE İLK KÜTÜPHANELER

A — GİRİŞ :

1 — İslâm, okumayı, öğrenmeyi, her şeyden önce insanlara farz kılan tek dindir.

Gelip geçmiş veya yaşayan diğer dinlerden hiçbiri, kutsal kitaplarında, Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği gibi, ilme, eğitime bu derece büyük önem vererek, onu, elde etmeği teşvik etmiş, tavsiyede bulunmuş değildir.

Kur'an-ı Kerim'in ilim öğrenmeği farz kılan muhkem âyetlerinin yanı sıra, İslâm'ın Ümmi (okuyup, yazması olmayan) büyük Peygamberi de, söz ve davranışlarında, ilmi benimsemiş, onu, her zaman üstün tutuştur. Bu nedenle, İslâm'da, bilginlere, ilim sahiplerine büyük değer verilmiştir.

2 — Kur'an-ı Kerim'in Hazreti Muhammed (S.A.S.) (570-632) aracılığıyla Müslümanlara inen ilk âyetleri, (Alâk Süresi, âyet 1-5) de, Ulu Tanrı : «İnsanı pıhtılaşmış kandan yaratan Rabb'inin adıyla oku! Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabb'in, en büyük kerem sahibidir» buyurmaktadır.

Allah'ın, İslâm ümmetine, daha doğrusu, bütün insanlara, diğer her türlü davranışlardan önce, ilk olarak, okuyup öğrenmeyi, bilgi sahibi olmayı emretmesindeki derin hikmeti anlamak önemlidir.

Kur'an-ı Kerim'de okumayı öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı emredici

sadece, bu ilk âyetle değildir. Bu hususta sırası geldikçe, gerekli bilgiler verilecektir.

3 — İslâm'ın büyük Peygamberi de, tebliğ ettiği dinin, esaslarını ümmetine öğretip, uygularken, okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı daima telkin ve teşvik etmiştir. Nitekim; «Kadın, erkek her Müslümana ilim öğrenmek farzdır.

«Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz.»

«İlim Çin'de olsa bile gidip alınız.»

«İlim ibadetten efdaldır, (daha üstün, daha faziletli)» dinin nazımıdır (düzenleyici).

Bilgin ol, ya da ilim öğretici, yahut ta öğrenici, ya ilimi dinleyici veya onu sevici ve yayıcı ol. Bunlar olamazsan hiç olursun. «Dünya'yı dileyen ilme sarılsın; Ahiret'i dileyen ilme sarılsın, hem Dünya'yı hem Ahiret'i dileyen gene ilme sarılsın.» gibi birçok sözleriyle (Hadisleriyle) bu husustaki gerçek inancını içtenlikle ortaya koymuştur.

4 — İslâm inancına, daha açıkcası Kur'an-ı Kerim âyetlerine göre, her kişi, Allah'ı ancak, ilmi derecesinde anlayabilir. Aslında, Kur'an-ı Kerim, herkesi, Allah katında eşit saymıştır. Ancak, Takva (Allah'ın yasakladığı şeylerden, günahlardan sakınım) ve ilim sahipleri bunlardan ayrı tutulmuşlardır.

Kur'an-ı Kerim'in Zümer Süresi'nin 9 uncu âyetinde, bu hususta : «Ey Muhammed! De ki : Bilenlerle bilmiyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak, akıl sa-

hipleri öğüt kabul eder, ibret alırlar.» buyrulmuştur.

Aslında, insan bilgi edinebilecek, onu taşıyacak bir özellikte yaratılmıştır. İnsanın, diğer bütün yaratıklara olan çeşitli üstünlüklerinden biri ve en önemlisi, ilim sahibi kılınması ve bu olanaklara erişebilmesidir.

Bilindiği gibi, ilim, insanı, dünyada, maddeye hakim kılar; sonra manaya yükseltir; madde ile uğraşan insan, bunlara ait ilim dallarına akıl erdirdikçe, aradaki ilişki ve orantıları, olayların mahiyetini, kanunlarını öğrenir. Bu sayede, insan, kolaylıklara kavuşur, uygarlığın nimetlerinden yararlanır, ufku ve kavrayışı genişler, Allah'ın iyiliklerinden yararlanır, ufku ve kavrayışı Allah'ın iyiliklerini daha derinden tanımaya, tanıdikça da, O'nu sevmeye ve düşünmeye başlar. Bu şekilde, ilim yoluyla Allah'a yaklaşan, tecelli eden gerçekleri daha iyi tanımış, düşünce ve duygularını O'nun yoluna koymuş olur.

Bu hususta, Kur'an-ı Kerim'in Bakara Sûresinin 269 uncu âyetinde : «Allah dilediğine hikmet ihsan eder; kime hikmet verilmişse, şüphesiz, ona büyük iyilik edilmiştir. Bundan, ancak, akıl sahipleri ibret alır.» denilmektedir.

Bu âyet, öğrenmenin, ilmin, insanlara kazandırdıklarını açıkça belirtmektedir.

5 — Yeryüzünde hiçbir din, hiçbir düşünce sistemi, doğuşundan bu kadar kısa bir süre sonra, Müslümanlık kadar geniş bölgelere yayılmış, insanları etkisi altında bırakarak, ilim alanında bu derece hızlı gelişme ve yükseliş göstere-memiştir.

İslâm, ilimde, sadece öğrenilenlerle yetinilmesini yeter görmez, daha ileri gidilmesini, daima arttırılmasını ister. Netekim, bu hususta Kur'an-ı Kerim'in Tâ-hâ Sûresi'nin 114 üncü âyetinin

son bölümünde : «Yarabbi (Rabbim) İlmimi arttır de» buyrulmak suretiyle, Hazreti Muhammed'e telkinde bulunulur. İslamın büyük Peygamberi ise, **Kur'an-ı Kerim'in bu emrine** uyararak, Müslümanların buldukları seviyeden günden güne daha ileri gitmelerini, gelişimlerini ve mutluluğa ermelerini amaç edinmeleri için : «Dünü (iki günü birbirine) bu gününe eşit olan kayba uğramıştır.» demiştir.

Okumaya - öğrenmeye bu derece büyük önem veren, ilimi insan için gaye kabul eden bir dine bağlı olanların da, ilmi öğretici araçlara, yollara sahip olmaya çalışacakları şüphesizdir.

6 — İslâm'da, ilim edinmek için olan büyük ilginin doğal bir sonucu olarak, kısa bir sürede bir kitap sevgisinin ve merakının doğduğunu görmekteyiz. Bu, aynı zamanda, günümüz anlamında büyük ve paha biçilmez eserlerle dolu kütüphanelerin de kurulmasını sağlamıştır. Bu yazımda, İslâm'da kitaba verilen önemle, ilk kurulan kütüphaneler hakkında ayrıntılı bilgiler vermeğe çalışacağım.

Konuya girmeden önce, şu hususu da belirteyim ki : İslâm memleketlerinde, başlangıçtan, yakın tarihlere gunceye kadar, kitap ve kütüphaneler hakkında geniş bilgiler veren, eserlerde, bir takım maddi hataların olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki :

Kitapların ve yazarlarının adlarından tutun, kütüphanelerin kuruluş tarihleri, yerleri, kurucuları, kitap koleksiyonları hakkında, birbirlerini tutmaz bilgiler verilmektedir.

Özellikle, günümüzde, bu konuda elimizde kaynak olarak faydalanmamız gereken müracaat eserlerinde örneğin, İslâm Ansiklopedisi, Meydan Larousse gibi bir hayli tercüme, transkripsiyon ve rakam hataları bulunmaktadır. Diğer bir takım özel yayınlarda da, bu gibi hatalarla birlikte, kronolojik uygun

suzluklar göze çarpmaktadır. Benim maksadım, bu eserleri eleştirmek değildir. Faydalandığım bu gibi ve diğer eserlerin yazarlarını rahmetle, şükranla anmayı bir borç bilirim.

Yazımda, kaynaklar bölümünde belirttiğim eserleri, birbirleriyle karşılaştırmak suretiyle, yukarda bahsettiğim hata ve eksiklikleri gidermeye çalıştım. Bunda, ne derece başarılı olduğumu belirtmem mümkün değildir. Görülecek kusurların bağışlanmasını ve uyarıda bulunulmasını önemle rica ederim.

B — KİTAP NEDİR?

1 — Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı «Altıncı baskı, TÜRKÇE SÖZLÜK, 1974» te (sayfa 497) : Kitap «yazılmış, ya da basılmış yaprakların bir araya getirilmesiyle oluşan dergi» şeklinde tanımlanmaktadır. Gene, aynı Kurum'un yayınladığı 1974 baskı «Kitaplık Bilim Terimleri» sözlüğünde (sayfa 39) ise, bu tanımlama, «yazılmış ya da basılmış yaprakların bir araya getirilmesinden oluşan, 49 sayfadan az olmayan ve bir konuyu belirli bir düzen içinde sunan yapıt» olarak belirtmektedir. Kanımızca, bu ikinci tanımlama, bilim bakımından daha doğrudur.

Arapça (Ketb-Yazmak) mastarından türetilmiş olan, kitap sözcüğünün asıl anlamı, yazılı olan şeydir. Çoğulu, Kütüb'dür. Kütüphane sözcüğü ise, aslında kitapların bulunduğu, onları saklayan, ev, konut, yer anlamına gelir.

Biz, konumuzdaki amaçları gerçekleştirmeye hizmet etmesi bakımından gene, Türk Dil Kurumu'nun adigeçen sözlüğündeki tanımlamaları almak mecburiyetindeyiz :

Kütüphane (Kitaplık) : Kuruluş amaç ve görevine uygun kitap, film, plak vb. gibi her türlü düşünce ve sanat ürününü toplayan, düzenleyen ve genel olarak karşılık gözetmeden ve ayı-

rım yapmadan okurların yararına sunan kurum.» (Kitaplık Bilim Terimleri Sözlüğü, s. 41 - 42)

2 — Yazının bulunuşu yedi bin yıl öncesine varmaktadır. Bu, insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Yazı, insanoglunun, unutkanlık denen beyin zayıflığına en etkin ve kesin bir çare olmuştur. Bu sayede, bilgilerin saptanması, korunması, geliştirilmesi, daha sonraki kuşaklara intikal ettirilmesi olanağı sağlanmıştır. Yazının bulunuşu ve zamanla geliştirilmesi, günümüze erişen yazılı belgelerin kolayca tetkik ve anlaşılmasına hizmet etmiştir. Bu yazılı belgelerin başında, en önemlileri olarak şüphesiz kitapları saymamız gerekecektir.

3 — Geçmişte olduğu gibi, bu gün ve bundan sonra da, milletlerin uygarlık seviyelerinin ölçülerinin başında gelecek kitabın ilkin hangi toplumda oluşturulduğu ve ilk kitabın nerede yazıldığı kesinlikle bilinmemektedir. Genel olarak, kitabın tarihini incelemek için, beşbin yıl gerilere gitmek zorundayız.

İlk yazılı belgelerin, iz ve kalıntıları, bizi bu kadar gerilere götürdüğünde, kitabın tarihinin daha çok, kâğıdın bulunuşuyla aydınlığa kavuştuğunu görürüz. Bu bakımdan, Çin eserlerini en eski kitaplar olarak kabul edebiliriz, Milâttan Önce 3000 - 400 yıllarında, Çin'de yazıya dayanan birtakım edebi faaliyetlerin olduğu anlaşılıyor. Çinliler, başlangıçta kâğıt yerine tahta yapraklar kullanıyorlardı.

Mısırlılar da, Milâttan Önce 1800 yıllarında papirüs bitkisini kâğıt gibi kullanmışlardır. Bunlar, zamanla rutubetin ve böceklerin tahribine uğramıştır.

Ancak, Milâttan Önce 213 yılına gelinceye kadar, kitap yazmalarının, bugünkü anlamda kâğıt üzerine yapıldığını biliyoruz. Bu tarihte, Çinliler ipekten kâğıt yapmışlardır. Fakat, bu

pahalıya mal oluyordu. Nihayet, M.S. 105 yılında, genel Çin'de Han Sülâlesi devrinde —Han Sülâlesinin resmi kayıtlarına göre — Ts'ai Lun (Tsi-Lun, M.S. 50? - 118) adında bir hadım (Haremağası) tarafından (birtakım kaynaklar, bu kimseyi Tarım Bakanı veya Mühendis olarak gösterirler) ağaç kabuklarıyla, kendir (kenevir) otu, paçavra, balık ağı gibi maddelerin karışımından, günümüzdekine benzer ilk ekonomik kâğıdın imâline muvaffak olunduğunu bildirmektedirler.

Bu şekil kâğıt imâli, zamanla daha çok gelişmiş ve öteki ülkelere de yayılmıştır. Bu yayılış, Türkler aracılığıyla olmuştur. Kâğıt yapımı, Çinlilerden, ilkin Orta Asya'daki Türk'lere geçmiştir.

Müslüman Araplar, 712 yılında Türk illerine saldırdılar. Semerkand'ı ele geçirdiklerinde, Türklerin, keten ve başka bitkileri döğüp, hamur yaptıktan sonra, bunu ince yapraklar halinde kurttuklarını görüp, öğrendiler. Bu madde, henüz papirüsün unutulmadığı bir çağda, Orta Doğuya girerek parşömenin yerini aldı.

Kâğıdın bulunması ve diğer ülkelere yayılması, yazma kitapların daha çok artmasına, okuyucuların, büyük kolaylık ve olanaklara sahip olmalarına yaradı. Denilebilir ki, kitabın bugünkü yüksek seviyeye gelmesinde, ilkin kâğıdın bulunması, sonra da matbaanın icadı en büyük etken olmuştur. Bilindiği üzere, İslâm'ın ilk devirlerinde, yazılar kemik, kumaş, hurma yaprakları, yassı (levha) taş ve deriler üzerine yazılıyordu. Daha sonraları, özellikle, Abbasiler devrinde Horasan kâğıdı kullanılmaya başlandı. İlk büyük İslam Bibliyografisi olan Eb'ul Ferec Muhammed İbn'al-Nedim'in (? öl. 996) «Kitab al-Fihrist» adlı bibliyografyasından, zamanın halifesinin emriyle, adi derilerin kullanılması ve fena yazıların yasaklandığını öğreniyoruz. Bu gibi eserler temize çekildikten sonra yaktırılmıştır.

4 — İslâm dünyasında ilk kâğıt fabrikası, Abbasi veziri El-Fazl Berme-ki (766 - 808) tarafından 794 te Bağdat'ta kuruldu. Daha sonraları, Müslümanlar kâğıt yapımını Sicilya'ya, İspanya'ya götürdüler. Kâğıtçılık buralardan İtalya'ya, Fransa'ya geçti.

Kâğıt sırasıyla Mekke'de 797, Mısır'da 800, İspanya'da 950, İstanbul'da 1100, Sicilya'da 1102, İtalya'da 1154, Almanya'da 1228, İngiltere'de 1309 yıllarında kullanıldı.

İslâm memleketlerinde kâğıtçılık endüstrisinin doğmasıyla, kitapçılık hızla gelişti. İlk kitapçı dükkânları, Abbasiler (750 - 1258) devrinin başlangıcı sıralarında görülmeye başladı. Kısa zamanda, bütün İslâm dünyasına yayıldı. Bu şekilde yeni bir sanat, meslek, kâğıt, kitap satıcıları, müstensihler (kitap kopya edenler) gibi (Varrâkûn) denen sınıf ortaya çıktı. Tanınmış Arap tarihçi ve coğrafyacısı, Ahmet İbn'Vahid Al-Yakubi (? öl. 897) kendi zamanındaki Bağdat'tan bahsederken, sadece Vaddah mahallesinde yüzden fazla kitapçı dükkânı saydığını bildirir.

Aynı şekilde Mısır'da, Tulonoğulları (Tulunlar, 868 - 905) ve Ahşitoğulları (İhşitler, 935 - 969) zamanında kitapların satıldığı, bir kitapçılar çarşısı vardı. Bu dükkânlarda sık sık ilmî, edebi tartışmalar ayrı yapılıyordu.

Şam'da (Sûk al-Varrâkin) denen kitapçılar çarşısı da önemliydi. İspanya'da, İran'da ve Türk illerinde de bu gibi gelişmeyi görmek mümkündür. Öğrenmek hevesi ve kitap sevgisi, Avrupa'dan en az sekiz yüz yıl önce, İslâm memleketlerinde ilim ve fikir mahfillerinin (bilgin evleri, ilim ve edep meclisleri, çevreleri) doğmasına hizmet etmiştir.

C — İLK KÜTÜPHANELER

1 — Kütüphane sözcüğünün arapçası Maktaba, farsçası ise Ketaphane'dir. Bu da, arapça olan kitap sözcüğü ile, farsça olan hane sözcüklerinden doğmuştur.

İslâm memleketlerinde okumaya ve kitaba verilen büyük önemi ve bunun sonucu olan gelişmeleri, tarihsel belgelerin ışığında ayrıntılarıyla belirtmek gerekiyor. İslâm'da ilk kütüphanelerin kuruluşlarını anlatırken, halkın kitap tutkusunu da, sırası geldikçe açıklamak konunun özelliği bakımından yerinde olur. İslâm'ın doğuşundan kısa bir süre sonra meydana getirilen camiler, sadece, birer ibadet ve toplanma yeri olmakla kalmayıp, aynı zamanda, halkın yararlanması için birer kitaplığa da sahip olmuşlardır. Hicretin ilk yüz yılında, İslâm ülkelerinde bu gibi camileri bol bol görmek mümkündür. Hemen hepsi de vakıf veya bağış suretiyle verilen kitaplar, okumak isteyenlerin, zamanın isteklerine göre ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Kur'an-ı Kerim'in emirlerine ve her fırsatta, ümmetine ilim öğrenmeyi telkin ve tavsiye eden sevgili Peygamberlerinin hadislerine uyabilmek için, Müslümanlar büyük güçlüklerle karşılaşmaya göze aldılar, çabalar gösterdiler.

Müslümanlar, okumak, öğrenmek, yazmak, öğretmek suretiyle yalnız kendilerini tatmin etmekle kalmayıp, Batı dünyasının da uyanmasına hizmet ettiler.

Nitekim, Batı'nın Skolastik kilise zihniyetiyle karanlıklara gömüldüğü bir çağda, hızla gelişen ve yayılan İslâmlık, eski Akdenize, Önasya, Orta ve Uzak Doğu'ya ışık tuttu, onlara renkler kattı. Bu konuya biraz sonra gene değineceğiz.

2 — İslâm fetihleri sonunda beliren yeni şeyler öğrenmek heves ve çabası, edebî, ilmî incelemelerle birlikte, eser yazma tutkusu ve kitapçılık sanatının doğmasına, gelişmesine yol açtı. Kitapçılık, kısa bir süre sonra hattatlık, ciltçilik, tezkipçilik gibi sanatlarla birlikte, zevkli, güzel ve büyük değeri olan bir güzel sanat kolu haline gelmiştir.

Kitapçı dükkânları o devirde, aynı zamanda istinsah işlerinin, hat sanatının ve edebî toplantıların da merkezi idi. Öğrencilerin çoğu kitap istinsah ederek hayatlarını kazanıyorlardı.

Kitapçı dükkânları önemli şehirlerde, özellikle Bağdat, Kurtuba, Kahire, Meşhed, Şam'da hızla gelişme göstermişlerdir. Bu şehirlerde, kitap depoları kolayca girilebilecek şekilde kurulmuş, birçok bilginler vakitlerinin çoğunu buralarda harçamışlar, kitapları incelemiş, üzerlerinde çalışmış veya seçtikleri kitapları satın almışlardır.

Kitapçıların kendileri de bilgin kimselerdi. Varrakun denen bu kitapçılar, zamanla, diğer bilginleri dükkânlarına çekmişler, böylece Akademik Tartışmalar için resmi olmayan klüpler doğmuştur.

Kitapçılar, gezilerde bulunmak suretiyle de İslâm eğitimine katkıda bulunmuşlardır. Bunlar, kitap derleyicileri, bilginler, halife ve diğerleri için istenilen kitapları bulmak üzere şehir şehir dolaşmışlardır. Bunun sonucu, kitap koleksiyonları ortaya çıkmış, bu ise kütüphanelerin çoğalmasında büyük etken olmuştur.

3 — X. yüzyıldan itibaren el yazmalarına özel bir değer verildiğini ve kitap koleksiyoncularının nadir yazmalara büyük paralar ödediklerini görüyoruz.

Bu devirde, yazarlar, kitaplarının satışından asla para beklemezlerdi. Onların, geçimlerini hükümdarlar veya büyük zenginler sağlıyorlardı.

4 — Gittikçe genişleyen ve gelişen İslam toplumundaki camilerde bulunan kitaplıklar ihtiyacı karşılamaya yetmeyince ilk özel ve halk kütüphanelerinin kurulduklarını görüyoruz.

İslâm memleketlerinde ilk özel kütüphaneyi (kişiye özel kütüphane) kurmanın, Hadis İlmî'nin kurucularından

Muhammad bin Müslim İbn Şahap Al-Zühri (670 - 742) olduğu anlaşılıyor.

Söylentilere göre, bu zatın karısı: «Bu kitaplara üç ortakdan daha çok öfkeleniyorum» demek suretiyle evdeki kitapların çokluğundan ve sıkıntısından şikâyet eder dururmuş!

Bu devirde, özel kütüphanesi olanların sayıları pek çoktur. Bunların, büyük kısmının adları zamanımıza intikal etmiştir. Örneğin :

a — Es - Sahib İsmail bin Abbad'ın (938 - 995) özel kütüphanesinde çok sayıda kitap vardı. Samanoğullarından, Horasan ve Maverâünnahir hükümdarı Ebu Salih Mansur bin Nuh (?.. Hük. 976 - 997), İsmail bin Abbad'a, Horasan valiliğini teklif etmiş, o da reddetmiştir. Buna neden olarak, 400 deve yükü tutan kitaplarının taşınması güçlüğünü göstermişti. Bu kitapların kataloğu on büyük cilt tutuyordu.

b — Ünlü tarihçi Al-Vakidi (747 - 823) öldüğünde, geride altıyüz sandık kitap bırakmıştı. Bu sandıklardan her birini, iki kişi güçlükle yerinden kaldırıyordu.

c — Arap Edebiyatının seçkin simalarından El-Cahiz (Ebu Osman Amr bin Bahr bin El-Cahiz 766 - 76? -870) kitap derlemek ve kütüphane kurmak için büyük paralar harcamıştır. Söylenişine göre doksan yaşını aşkın, felç ve damla hastalığından muzdarip olan El-Cahiz, Basra'daki evinde, etrafına yığıldığı kitapların üzerine devrilmesi sonucu ölmüştür. Anlaşılan, kitaplar, El-Cahiz'in kendilerine gösterdiği nezaketi göstermemişlerdir.

d — Ali bin Yahya El-Müneccim'in (? öl. 888) sarayında (Hizânet el-Hikme-Hikmetler Hazinesi) denilen büyük bir kütüphane kurulmuştu. Bu kütüphaneye, her yerden isteyen gelebilir, ücretsiz bütün ilimleri tetkik edebilirlerdi. Öğrenciler için, ücretsiz yatacak yer

ve yiyecek bile sağlanırdı. Bu kütüphanede, ünlü kişiler bilimsel çalışmalarda bulunmuşlardır.

Bu ünlü kişilerden biri olan Ebu'l Maş'er El-Müneccim (? IX. yy.) Horasan'dan Hacca giderken, yolu Bağdat'a düşünce, bu kütüphaneye rastlamış. Kütüphanenin büyümesine, kendini o derece kaptırmıştır ki, sonunda Hacca gitmekten vazgeçerek İlm-el-Nücum (Astroloji) öğrenmek için orada kalmıştır.

e — Musullu Cafer bin Muhammed bin Hamdan (? öl. 934), kendi kentinde kütüphanesi bulunan bir eğitim kurumu tesis etmişti. Herkese açık olan bu kurumda, fakir öğrencilere de para yardımını yapırdı. Öğretim işini eline alan kurucu, kendi kitaplarından parçalar okutuyordu.

f — Bir tıp bilgini olan El-Mübeşir İbn Fatik'in (XII. yy.) çok güzel bir kitap koleksiyonu vardı. Bütün zamanını kitaplara ayırdığı için, karısı onun kitaplara olan bu tutkusuna, büyük kıskançlık duymuş, kocasının ölümünde, kitapları bir kuyuya doldurarak yas tutmuştur. Bir süre sonra, kitapların çoğu kurtarılmışsa da, büyük bir kısmı hasara uğramış, kurtarılan kitaplar da, lekeli kalmıştır.

5 — Kitap ve kütüphanelerin çoğalmasıyla, Müslümanlar arasında yakın ilgiden ötürü bir takım yeni heves, merak, sevgi gibi duygular uyanmıştı.

Bazıları bilimsel meraklarını gidermek, bazıları cilt veya dış güzelliklerinin hayranı olarak kitapları derlemişlerdir.

Litteratürde «Bibliyomani - Kitap Deliliği» açıkçası, kitap toplama, kitap edinme konusunda duyulan aşırı tutku demektir.

Hastalık derecesine varan kitap sevgisi ve düşkünlüğü çeşitli anlamlarda kendini göstermişti. Bunların arasın-

da, kitap sevgisini kitabın içindekilere olandan daha üstün tutanlar da vardır. Bunlar : «Sadece kitap toplamış olmak için kitap derlerler.»

Büyük bir kitapsever olan El-Hadramî (? X. yy.) ilgi duyduğu kitapları elde etmek için kitapçıları dolaşırdı. Bir gün, güzel bir kitabın açık arttırma ile satılışına katılmış, arttırmada, daima bir başkasının çıktığını görmüştü.

Sonunda, onun en çok kızdıran, karşısındaki adamın kitap hakkında en küçük bir bilgisinin dahi bulunmadığı, kitabı, sadece, dış güzelliği ve kütüphanesindeki bir rafı dolduracak hacmi dolayısıyla satın almak istemesi olmuştur.

6 — İslâm memleketlerinde kitaplara karşı beslenen büyük sevgi ve ilgiden birtakım övgülü deyişler ortaya çıkmıştır :

a — Büyük bilgi ve mutasavvıf olan Muhyiddin İbn'al Arabî (1165 - 1240) «Muhâdarât-el-Ebrar v'a Musamarat Al-Ahyar-İyi Kişilerin Hikâyeleri ve Faziletliğin Gece Sohbetleri» adlı eserinde kitaplar hakkında şöyle diyor :

«Onlar, tarih ve bilimin harikalarını, sağlam kafaların ve bilgece tecrübelerin meyvasını, önceki nesillerin ve uzak bölgelerin haberlerini ihtiva eder. Bu kadar kısa kalan, ya da gölgen hat-ta, bedeninin bir organı gibi birlikte bulunan böyle bir misafire kim sahip olabilir?».

Gene kitaplar hakkındaki şu sözler de Muhyiddin El-Arabî'ye aittir : «Uyuyuncaya kadar uyumayan, istemedikçe konuşmayan, hiçbir sırrı açıklamayan bir akşam misafiri'dir. Onlar, tartışmadan hoşlanmayan sahibini sıkmayan pek sadık bir komşu, adil ve itaatlı bir dost, uysal bir müderris, uzman ve yararlı bir yol arkadaşıdır.»

b — El-Cahiz de, kitapların değerini şu sözlerle belirtmiştir :

«Kitaplar, sessizliğe ihtiyacımız oldukça sessiz, konuşmak istediğimizde ise konuşkandır. Meşgulken, sizi asla işgal etmez, fakat, yalnızlık hissederseniz, iyi bir arkadaştır. O, hiç aldatmayan, müdahane (dalkavukluk, koltuklamak) etmeyen bir dost, usanmayan bir yol arkadaşıdır.»

c — Ünlü Arap şairi Ahmet İbn-Al Hüseyin El-Mütenebbî (915 - 965) kitaplar için :

«Bu dünyada en şerefli mevki atın sırtı, en iyi arkadaş ise, kitaptır» demiştir.

7 — Doğuşundan itibaren ilk yüz yıl içinde Arap yarımadasından, Çin sınırlarına, Afrika'dan İspanya'ya yayılan İslâmın, kısa sürede ilim ve kültür alanında elde ettiği büyük ilerleme ve gelişmesinin nedenlerinin başında, gerçek din anlayışıyla, ilmin insan için gaye kabul edilmiş olmasıdır. Bunun, Kur'an-ı Kerim'in emirleri ve Hazreti Muhammed'in (S.A.) hadisleriyle sabit olduğunu ve İslâm inancına göre, ilmin, insanı Allah'a yaklaştırdığını ve gerçekleri görmeği sağladığını önce belirtmiştik. Bu arada, şunu da belirtelim ki, İslâm'ın doğuşundan önce Arapların kayda değer yazılı bir edebiyatları yoktu. Araplarda, menkibeler, şiirler ve bir nevi tarih şekli olan Jenealoji (Généalogie-secereler, soy kütüğü, ensap) kuşaktan kuşağa, ağızdan ağıza nakletiliyordu.

Ancak bu fırsattan yararlanarak şu hususu da açıklamamız gerekir :

Bilindiği üzere, diğer dinlerde, özellikle hıristiyanlıkta, başlangıçta ve daha sonraki yüzyıllarda, İslâm'daki ilim anlayış ve zihniyetinin tersi görülmüştür. İlmî değersiz ve tehlikeli gören hıristiyan büyükleri, bu eylemi yüzyıllar boyu sürdürmüşlerdir. Hıristiyanlığın ilk kurucularından olan Aziz Pavlus (Havari, Saint Pierre, M.S. 5 - 15? - 67), ilmi ve bilginleri aşağılamak için Al-

lah'ı suçlayarak «Tanrı, hikmeti aptallığından mı dünyaya açıklamadı?» diye soruyor ve şöyle devam ediyordu :

«Şu sözler yazılı olarak mevcuttur. Ben, alimlerin hikmetini boşa çıkarmak ve aklın idrakini reddetmek istiyorum. Dünyadaki, budalaca herşeyi, Tanrı, âlimleri utandırmak için tertiplemiştir.» sözlerini sarfetmektedir.

Gene, Hıristiyanlığın ilk kurucu ve kilise babalarından, aziz, filozof Saint Augustine (Aurelius Augustinus, 354-430), hıristiyanlığın felsefesini kurarken, ilimlerin öğretilmesini tehlikeli göstermiştir.

Bu filozofa göre; Hıristiyanlara ilimlerin öğretilmesinde tehlikeler vardır. İlimler, Allah'la insan arasını açmak etkisini gösterdiğinden, bu tehlikeyi önlemek için ilim doğrudan doğruya gaye olmamaktadır. Çünkü «İlim gaye olunca, şeytan ilmi olabilir. Bu da, insanı Allah'tan uzaklaştırır. Bu yüzden, ilimden uzak olan Allah'a yakın olur.»

Biz, burada Hıristiyanlığın, sonradan kabul ettiği inanç akidelerini ve bunların saçmalığını ispatladığı için ilmi hor görmesi konusunu tartışacak değiliz. Ancak, şu tarihi gerçekleri de belirtmeden geçmiyelim. Hıristiyanlığı ve kilise kanunlarını bu şekilde savunanların etkisiyle, gitgide büyük bir taassup ve tazyik sistemi doğmuş, yüzyıllar boyu, insanlar, büyük zulüm ve haksızlıklara maruz kalmışlardır. Hıristiyanlığın bu tutumu bin yıl sürmüştür.

Bu Fanatizm'in tazyiki altında yaşayan Hıristiyanlık, hiçbir canlılık, ilerleme, yenilik ve gelişme gösterememiştir.

Hıristiyan dünyasının bu karanlık devirlerinde, Doğu'da İslâm bilginleri Yunan ve Helen kültürlerinin ürünlerini toplamak, incelemek ve onlardan yepyeni sonuçlar elde etmek için yoğun bir çalışma içinde bulunuyorlardı.

Bu şekilde, Müslümanlar Hıristiyanlarla aradaki altıyüz yıllık farkı kapatarak, özellikle X. yüzyıldan itibaren, edindikleri bilgileri ve ilim alanındaki yaratıcılıklarını Batı'ya nakletmek yüzeyine ulaştılar. Lâtince bir atasözü «Ex oriente lux=Işık doğudan gelmiştir» anlamındadır. Bu söz, dinlerin doğuşundan, önceki tarihten, XVII. yüzyıla gelinceye kadar süren devreyi kaplar ve yansıtır ki, bundan kültür ve uygarlığın olduğu kadar, insan eğitiminin de ilk beşiğinin Doğu olduğu hükmü çıkar. Ne yazık ki, İslâm âleminin, bu üstün, parlak ve gururlu tutumu, sonraları tersine dönmüştür; İslâm'ın Bağdat, Basra, Semerkant, Buhara, Kayrevan, İspanya'da ışıklar saçan ilim güneşinin, Kur'an-ı Kerim'in ve Peygamberimizin hadislerinin ruhuna aykırı düşen bir taassup ve tazyik altına girmiştir.

Hıristiyanlıktaki «İlme dalarsak, Hıristiyanlık bozulur» şeklindeki görüşü, ilkin Müslümanlıkta da kendini göstermişse de, bu etkisiz kalmış ve çabuk önlenmiştir. İstikbali, ilimde gören, İslâm Devletleri açtıkları ve günümüzün üniversiteleri sayılan medreselerde, matematik, tıp, kimya gibi ilimlerin yanısıra, ata binme, yüzmeye, silah kullanma gibi insanın yaşama gücünü arttıran bilgiler de vermişlerdir. Buna karşılık hıristiyanlık XII. yüzyıla gelinceye kadar, sadece, tutucu rahip sınıfı yetiştirmekten ileri gidememiştir.

Batı'da Renaissance'tan (Rönesans) sonra, kilise ve din adamlarının yanlış, boğucu ve fanatik telkinlerine karşı, başgösteren kıymıdanmalar, gittikçe artarak, Hıristiyanlığın ilme ve hür düşünceye olan dar çemberini kırmıştır.

Bu Batı'nın günümüzdeki ilim, teknik, sanat ve uygarlık alanındaki ilerleme ve gelişmesini doğurmuştur.

Müslümanlar ise, sonradan yerinde saymış, cılızlaşmış, gerilemişlerdir. Osmanlı padişahlarından Sultan Abdülme-

cid (1823 - 1861) ve Sultan Abdülaziz (1830 - 1876) devirlerinde, Sadrazam Mehmet Emin Ali (1815 - 1871) ve Fuat (1814 - 1869) paşaların özel sekreterliğinde bulunmuş olan Fransız yazarı ve orientalisti Charles Mismere (XIX. yy.) 1870 de Paris'te yayınladığı (Soirées de Constantinople) adlı eserinin 220. sayfasında bakınız ne diyor :

«Şu İslamlar, dinlerini bıraktıkları için gerilemişlerdir. Avrupalılar ise, dinlerini bıraktıkları için ilerlemişlerdir!»

Bu sözlerde büyük hikmet vardır :

Bundan, birinin cehalet ve kör tapassup sebebiyle hakikatten ayrılıp, hurafelere, göreneklere saptıklarından geri kaldığını, diğerinin ise, kilise tahakkümünden kurtulup, serbest düşünmeğe başladıktan sonra ilerledikleri anlamını çıkarmak gerekir.

8 — Kütüphanelerin Türleri :

İslâm kütüphanelerini başlıca üç grupta toplamak mümkündür :

a — Halk Kütüphaneleri (Genel kütüphaneler),

b — Yarı Halk Kütüphaneleri,

c — Özel Kütüphaneler

Halk kütüphaneleri, okullara, medrese ve mescidlere mensup olanlara açık olduğu gibi halkın yararlanmasına açık olan Genel Kütüphaneler türünde idi. İslam memleketlerinde, aynı zamanda, birer eğitim kurumu olan genel kütüphaneler, günümüzdeki modern kütüphanelerin görevlerini yapıyorlardı. Evvelce de, belirttiğimiz üzere, İslâm memleketlerinde kurulan kütüphaneler, hükümdarlar veya diğer kişiler tarafından, bilginler, bazan bir tarikat yararına veya özel araştırmalar için kurulur, sonra vakıf durumuna getirilirdi. İslâm memleketlerinde en eski halk kütüphanesinin, Emeviler devrinde, Halife Halid bin Yezid bin Muaviye

II (? öl. 683) tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, tam anlamıyla kurulan ilk genel kütüphane üçtür :

1 — Bağdat'ta, Abbasi Halifesi El-Memun (786 - Halifeliği 813 - 833) zamanında 830'da kurulan «Beyt'ul Hikme»dir. Burası, bir ilimler evi, öğretim kurumu olduğu kadar, bir kütüphane idi. Aslında, burası, ilkin bir genel kütüphane olarak kurulmuştu. Kütüphanede, bütün ilimlere ait kitaplar vardı. **İkiyüzbin dinara (yaklaşık olarak 950.000 dolara veya 15 milyon Türk lirası) mal olan Beytu'l-Hikme**, bir genel kütüphaneden ibaretti. Bu Akademinin başkanı, Batı'da da tanınmış olan, büyük astronom ve matematikçi, Harzemli, Eb'u Abdullah Muhammed bin Musa Al-Hvarizmi (780? - 850?) idi. Al-Hvarizmi, aynı zamanda Halife El Mem'ur tarafından kütüphaneler genel müdürlüğüne de atanmıştı.

Kütüphanede aylıkları devlet tarafından ödenen bir mütercimler ve uzmanlar kurulu vardı. Yunan, Hint, Kıpti, Pehlevi, Süryani dillerinden birçok tercüme yapıldı. Kütüphanede bilimsel araştırmalarda bulunuluyor, her taraftan gelenlere büyük kolaylıklar gösteriliyordu. Bu Kütüphane diğerlerine örnek tutulmuştu.

Kütüphanedeki kitap koleksiyonlarının sayısı yalcaşık olarak 100.000 kadardı.

Bizanslılarla yapılan savaşı zaferle sona erdiren Halife El-Memun Bizans İmparatorundan Yunanca eserler istemişti. Olumlu karşılık alınca kitapların seçimi için iki bilgini memur etmişti. Beytu'l-Hikme'ye yerleştirilen bu kitaplar, mütercimler tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.

Kütüphane sonraları daha çok gelişmiş, Bağdat'ın 1258'de Moğollar eline geçip tahrip edilmesine kadar faaliyetini sürdürmüştür. Moğollar Bağdat'ı yaktıklarında şehirde 36 kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.

2 — Fatimilerin (910 - 1171) Mısır-Kahire'de kurdukları Kütüphane: Bu kütüphane o kadar büyüktü ki, her biri 18.000 kitabı saklayacak derecede geniş 40 odası vardı.

Fatimî halifelerinden El-Hakim bi Emrillah Ebu Ali El-Mansur (985? Halifeliği 996 - 1021) tarafından 1004 yılında Kahire'de kurulmuş olan «Dâr-el Hikme» hem bir kütüphane, hem de bir öğretim eğitim merkezi idi.

Kütüphanede her konuda kitap vardı. Okuyuculara, müstensihlere parasız kâğıt, mürekkep, kalem temin edilen kütüphaneler her sınıf halka açıktı. Fatimî halifeleri kitap derleme ve kütüphaneler kurmaya büyük önem vermişlerdir. Kütüphanenin kitap koleksiyonlarının 1.600.000 veya daha fazla olduğu söylenir. Fatimî Kütüphanelerinde bulunan bazı konulara ait kitap sayıları oldukça yüksekti. Örneğin, ünlü hattatlar tarafından yazılmış 2400 Kur'an nüshası, Taberi tarihinden 1200 nüsha, Ibn El-Düreyd'in (837 - 933) El-Cemhere adlı kitabından 100 nüsha, El-Halil'in Kitab-El Ayn'inden 30 nüsha bulunmakta idi. Dar'el Hikme, bir şii propaganda merkezi olarak faaliyet gösterdiğinden, sonradan Eyyubî Sultanı Selahaddin Eyyubî (1138 - 1193) tarafından kapatılmış, yerine bir Şafii okulu kurdurmuştur.

Bu zengin kütüphane, Sünnilik-Şii-lik mezhep mücadeleleri sonunda çıkan iç savaşta talan edilmiş, çoğu ateşe atılmış, ciltlerin derileri askerlerin ayakbularının onarımında kullanılmıştır. Kitapların bir kısmı Nil nehrine, bir kısmı da çöle atılarak imha edilmiştir. Çöle atılan kitap yığınları üzerine, rüzgârlar kum yağarak tepeler meydana getirmişler, bu tepelere «Tilâl el-Kütüb-Kitap Tepeleri» denmiştir.

3 — İslâm memleketlerinde üçüncü büyük kütüphane, Endülüs Emevî halifesi Hakem II (913 - 976) tarafından

Kurtuba'da (Cordoba) Kurulmuştur. Barışı, bilim ve sanatı çok seven Hakem II İslâm memleketlerinin bütün pazarlarındaki kitap satıcıları aracılığı ile satın aldığı kitaplarla kütüphaneyi zenginleştirmişti. Hakem II. kendisi de bir okuyucu ve bilgindi, okumadığı kitap yoktu.

Kütüphanedeki kitap sayısı 600.000 cilt idi. Kitapların katalogları 24 cilt tutuyordu. Bu devirde, Gırnata'da 70 kadar halk kütüphanesinin bulunduğu söylenir.

9 — Diğer Kütüphaneler :

Bu kütüphanelerden başka, İslâm memleketlerinden Basra, Musul, Kûfe, Şam, Halep, Buhara gibi şehirlerde, okuyucuların, araştırmacıların yararlanmaları için yüzlerce halk ve özel kütüphanelerin kurulduğu bilinmektedir.

Özel kütüphaneler, genellikle bilgin bir kimsenin kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla derlenmiştir. Bu kütüphanelerden isteyen diğer kişiler de yararlanabilirdi. Bu kütüphanelerden birkaçını sayalım :

a — Halife El-Mütevekkil'in Nedi-mi El-Feth bin Hakan'ın (—? öl. 861) büyük bir kitap sevgisi vardı. Koltuğu altında daima bir kitap bulundurur, fırsat buldukça okurdu.

Ali bin Yahya El-Müneccim'i kendisine kitap seçmeğe ve bir kütüphane derlemeye memur etmişti. Bu kütüphane için birçok eserler yazılmıştır. Ünlü bilgin El-Câhiz de bu kütüphane için kitap yazanlar arasındadır.

İbn en Nedim : «Güzellik ve sayıca, hiç kimsenin, bu kütüphaneden daha iyi bir koleksiyona sahip olmadığını» belirtir.

b — Büyük bir tabib olan, hristiyan Arap Huneyn bin Ishak (Abu Zayd Hunayn bin Izhak Al-Ibadî - 809 - 873 -) Anadolu'ya, Bizans'a geziler yaptı. Yunanca, Süryanca, Farsçayı mükemmel

öğrendi. Kütüphanesi, çeşitli dillerden eserlerle dolu idi. Kitap çevirmede mahirdi. Halife Mem'un Huneyn bin İshak'a çevirdiği kitaplar ağırlığında altın vermiştir.

c — Gene bir tıp bilgini olan, Selahaddin Eyyubî'nin özel hekimi Muvaffak-eddin bin El-Matran'ın (? öl. 1191) kütüphanesinde 10.000 cilt kitap bulunuyordu. Bazı kitapları kendisi kopya etmişti. Kütüphanesinde devamlı üç müstensih çalışıyordu. Bunlar, ünlü hattatlardı.

d — Büyük bir bilgin ve dilci olan İbn'al-Haşşab (? öl. 1171) derlediği kitaplarla zengin bir kütüphane kurmuştu. Bu kimse, kitap edinmek için meşru olmayan yollara başvurmuştur. Satışa çıkan kitapları gizlice yırttığı ve eksik olan bu kitaplara kolayca sahip olduğu söylenir. Ödünç aldığı kitapları da iade etmemiştir. Sonunda, kitaplarını ilim peşinde koşanlara bırakmıştır.

e — Mısır'da doğan ve çeşitli ilim dallarında geniş bilgisiyle ün yapan İbn'al Kifti (Ab'ul Hasan Ali bin Yusuf, Cemaleddin Al-Kifti, 1172 - 1248) Eyyubiler devrinde yüksek mevkilerde bulundu. Suriye'de vezirlik yaptı. Tarih ve edebiyat üzerine, eserler yazmıştır. «Tarih Al-Hukâmâ» adlı eseri pek meşhurdur.

İbn'al Kifti'nin büyük bir kitap sevgisi vardı. Bunu bilenler, cömertçe ödüllere nail olabilmek için kitaplarını ona takdim etmek üzere getirirlerdi. Bütün vaktini ve gücünü kitaplara hasretmiş olan İbn'al-Kifti evlenmeyi bile reddetmişti. Kütüphanesinin 50.000 dinar değerinde olduğu söylenir. Vasiyetine uyularak, ölümünde kitapları Halep hakimi En Nasır'a verilmiştir.

f — Bir ara Bağdat Abbasi Halifeliği Güney İran ve Irak'ta hüküm süren Şii mezhebinden İranlı haneden Büveyh Oğullarının (Büveyhler, 932 - 1055) egemenliği altına geçti. Büveyhler, Bağdat'ta kütüphanelerin gelişmesine

önemli katkılarda bulundular. Daha çok Şiilik propogandası ve kültürünün geliştirilmesi maksadıyla kurulan bu kütüphanelerde önemli kitap koleksiyonları vücuda getirildi :

1 — Büveyh Oğullarının Bağdat hükümdarı olan Muiz-al-Devle'nin (915 - 967) yerine geçen oğlu İzz-al-Devle Bah-tiyar (942 ? - 978) daha çok bir şairdi. Kardeşiyle yaptığı mücadelede ele geçirdiği Basra'da kütüphaneler arasında 15.000 kitaplık koleksiyonu olanı vardı.

2 — Hazreti Ali bin Ebi Talib'in (598 - 661) türbesinin bulunduğu Necef'te kurulan kütüphane bugün de yerindedir. Büveyhoğullarından Abdud-ed-Devle (? öl. 983) bu kütüphaneye büyük önem vermiştir.

3 — Büveyh Oğulları hükümdarlarının vezirleri de önemli kütüphaneler kurmuşlardır. Bunlardan, vezir Ebu'l Fazl bin el-Amid'in, her bilgi türünde 100 deve yükü tutan büyük bir kütüphanesi vardı. Büyük tarihçi ve filozof, İbn-i Miskeveyh (? öl. 1030) bu kütüphanenin yöneticisi olmuştur.

4 — Büveyhoğullarından hükümdar İmadu'd-Devle Ebul Kalincar'ın (Kalicar ? öl. 1048) veziri, Adil Behram bin Mafanna Firuzabad'ta 7000 ciltlik büyük hattatların el yazısı kitaplarından oluşan bir kütüphane kurmuştu.

5 — Bahaud-Devle'nin (? öl. 1012) veziri, Sabur bin Erdeşir, 994 te Bağdat'ın Kerh mahallesinde «Beyn-es Sureyn» (İki Sur Arası) de kurduğu hem kütüphane, hem okul olan «Dar'el-İlim» de 10.400 kitap arasında meşhur hattat İbn Mukle (886 - 939) tarafından yazılmış 100 Kur'an nüshası vardı. Bir akademi olan kütüphanede bilim adamları buluşur, edebiyat ve müzik şölenleri tertiplenirdi.

6 — Ebu'l Hasan Ali bin Ahmed ez-Zeydi (? öl. 1179) tarafından kurulan, Zeydi Camii ve kütüphanesi de önemli halk kütüphanelerindendi.

10 — Medrese Kütüphaneleri

Daha önce, kurulmuş olan cami kütüphanelerinin yerini medrese kütüphanelerinin aldığını belirtmiştik.

İslâm memleketlerinde cami ve mescid gibi öğretim ve eğitim kurumları yanısıra, sonradan derse çalışılan, ders okunan yer anlamına gelen medreseler kurulmuştur. Medreseler zamanla birer üniversite durumuna gelmiştir. Cami ve medreselerdeki öğretim ve eğitim görevi medreselere geçmiştir.

Medreselerin kuruluşunda, genellikle arap olmayan diğer müslüman unsurlar önemli rol oynamışlardır.

Halifeliğin Abbasilere geçmesiyle, arap olmayan unsurlar, özellikle, İranlılar ve Türkler, gün geçtikçe, devlet yönetiminde hakim olmaya başlamışlardır. İranlılar ve Türkler halk arasında yaygın eğilimleri benimsemek suretiyle, onların sevgisini kazanmak, ellerine geçen fırsatları, din ve eğitim alanlarında değerlendirmek için çabalar göstermişlerdir.

Bu yüzden kısa zamanda, devletten yardım gören okulların sayıları artmağa başlamıştır. Bu artışın nedenlerini kısaca, şu üç noktada toplayabiliriz :

a — Araptan olmayan sultanlar ve prensler öteki dünyada mükâfatını görmek maksadıyla okullar, eğitim kurumları kurmuşlardır. Bu, İslâm'da, vakıf sisteminde, öğretim ve eğitim hizmetlerinin doğmasına ve yaygın duruma gelmesine etkili olmuştur. Bu tür vakıflar Osmanlı Devleti'nin sonlarına kadar görülmüştür.

b — Sultanlar, prensler ve zenginler öldükten sonra, servetlerinin heba olmamasını, açgözlülere gitmemesini sağlamak için vakfı en uygun yatırım olarak görmüşlerdir.

c — Kurucuların kendi dinî inanç ve mezheplerini yaymak ve geliştirmek (Sünnî-Şii çatışması gibi) amacı. Önce-

leri birer yüksek eğitim merkezi olan camiler, mescidler, eskisi gibi faaliyetlerine devam etmelerinde, ders halkalarının ibadet sükûnetini bozacağı anlaşıldığından, öğretim yerleri camilerden ayrılmıştır. Bu yüzden, öğretim ve eğitim kurumları olan medreseler doğmuştur. İlk camilere bitişik veya caminin bir bölümünde açılan medreseler, sonradan, müstakil tesisler haline getirilmiştir.

11 — İlk Medreseler

Medrese sözü ilk olarak IX. yüzyılda kullanılmıştır. İslam tarihçileri ilk medresenin Selçuklu Veziri Nizam El-Mülk (Hasan bin Ali bin İshaket-Tusi 1018 - 1092) tarafından 1066 tarihinde Bağdat'ta ve sonra da Nişabur, Belh, Herat, İsfahan, Merv, Basra, Musul'da inşa ettirildiğini bildirirlerse de, tarihçi El-Makrizi (1364 - 1442) ve El-Suyuti'ye (1445 - 1505) göre, bunlardan daha önce kurulan medreseler bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin :

a — Nişabur'da, vezir ve tarihçi Eb'ul Fazl Muhammed bin Hüseyin El-Beyhaki (996 - 1077) tarafından 1049 da kurulan Beyhakiye Medresesi.

b — Nişabur valisi Emir Nasır bin Sebüktigin'in (X. yy.) 998 de kurduğu medrese.

c — Abu Sa'd İsmail Al-Astarabadi (X, XI. yy.) tarafından kurulan medrese.

d — Müderris Rük-n-al Dîn Al-İsfahânî (? öl. 1027) için kurulan medrese.

Bir takım yazarlar Nizamiye Medreselerinin ilkinin Nişabur'da kurulduğunu söylerler. Nişabur Medresesinin kuruluşu ile ilgili olarak Kazvini (Zakeriya bin Muhammed bin Muhammed Ebu Yahya, 1203 - 1283), Asâr-ül-Bilâd v'al Ahbâr-ül-İbâd-Beldelerin eserleri ve kulların Haberleri» adlı eserinde şöyle anlatır :

«Sultan Alp Arslan bir gün Nişabur şehrine girer. Bir caminin kapısı önünden geçerken orada toplanmış birtakım bilginler görür. Bilginlerin kılıkları pejmürde idi. Sultan geçerken saygı göstermediler ve takdir etmediler. Bunun üzerine, Sultan hayretle, yanında bulunan veziri Nizam-el Mülk'e bunların kim olduklarını sorar. Nizam-el Mülk, onların bilgin ve ruhta şerefli insanlar olduklarını, dünyavi şeylerden zevk almadıklarını, üzerlerindeki giysilerin onların fakirliklerine alâmet sayılmaması gerektiği karşılığını verir.

Nizam-el-Mülk, Sultanı bu şekilde yumuşatınca, devamla, «Eğer Sultanımız izin verirlerse, onlara bir yer inşa ettirip, vakıf tahsis edeceğim, böylece, onlar ilim peşinde koşmakla iştigal eder ve Yüce Sultanımıza, hamd ve sena ederler» der.

Sultan bunun üzerine Nizam-el-Mülk'ün medreseler kurmasına izin verir. Ayrıca, hükümdarlık gelirinin onda birinin de yapım masraflarına ayrılmasını emreder. Görülüyor ki, medreselerin kuruluşunda Nizam-el-Mülk'ün büyük hizmetleri geçmiştir. Bu hususta, bazı İslâm tarihçileri, onun için :

Nizam-el Mülk'ün kurduğu medreseler, bütün dünyada pek ünlüdür. Bir tek köy bile bu medreselerden yoksun değildir. Dünyanın en uzak bir köşesinde bulunan Cezireyi Ömer'de bile. Radi ed-Din adıyla bilinen büyük bir medrese vardır.»

Diğer biri de :

«Nizam el-Mülk nerede bir bilgin görse hemen ders vermesi için bir medrese kurar, tahsisat bağlar ve kitaplar temin ederdi» demektedir. Medreselerin kütüphanesi kitap kolleksiyonları bakımından çok zengindi. Örneğin :

1 — Kahire'deki Faziliye medresesinde 100.000 cilt kitap vardır.

2 — Mustansırıye Medresesinde iyi düzenlenmiş 80.000 cilt kitap bulunuyordu.

3 — Şam Medreselerinin kurucusu olan Sultan Nureddin Zengi (1118-1174) büyük sayıda kitapları okuyucularını emrine tahsis etmişti.

4 — Nizam El-Mülk kurduğu her medresede bir de kütüphane tesis etmişti. Bunların en büyüğü Nizamiye Medresesinin kütüphanesi idi.

Nizam-el-Mülk'ün kurduğu Nizamiye Medreselerinin en büyüğü Bağdat'takidir. 60.000 dinara malolan bu medrese, diğerlerine örnekti. İman Gazali gibi en tanınmış bilginlerin, fıkıhçıların ve fikir adamlarının ders verdiği medrese çok büyük hizmetler görmüş, adamlar yetiştirmiştir. Bunlardan biri, Şeyh Sadi Şirazi'dir (1184 - 1291). Medresenin yıllık masrafı 15.000 dinardı. Nizam-el-Mülk'ün ölümünden sonra, medrese ve kütüphane kurma faaliyeti hızla devam ederek gelişmiş, XIV. yüzyılda, İslâm dünyasının hemen her yerine yayılmıştır. Yüzlerce olan bu memleketler içinde birkaçını ve medrese sayısını sayabiliriz : Bağdat'ta 40, Kahire'de 74, Şam'da 73, Kudüs'te 41, Halep'te 14 vb. Eski İslâm kaynaklarında medreselerin ve kütüphanelerin kuruldukları tarih, yer ve kurucularıyla, çalışmalarına ait geniş bilgiler vardır. Bu kaynaklardan önemli biri, Muhammed İbn'en Nedim'in (? öl. 996) 987'de yayımladığı «Fihrist'el Ülûm» adlı eseridir. Bu, o zamana kadar, telif ve tercüme bütün ilim dallarında, arapça yazılmış eserlerin bibliyografyasıdır.

Eserde, her yazarın biyografisine yer verildiği gibi, tenkidine de yer verilerek, olumlu, olumsuz taraflarını belirten bir liste de ilâve edilmiştir.

Araştırmacıların, okuyucuların acele müracatlarını karşılamaya mahsus kütüphaneler de vardı. Bu tür kütüphanelerden biri 1395 te Kahire'de inşa edil-

miş olan «Madrusat-Al Mahmudiya»da raslanır.

Günümüzde, Muhammed Ibn'al Nedim'in bahsettiği kitaplardan binlercesinin bize ulaşmadığını söylersek, Müslüman kaynaklarının zenginliği hakkında bir fikir vermiş oluruz. Hattâ, bu kitapların Ibn'al Nedim'in kütüphanesinin özel kataloğu olduğu söylenir. Bibliyografyada her türlü esere ilmi, edebî, peri masalları, roman, yemek pişirme, zehir, av, spora yer verilmiştir. İslam medreselerinde veya diğer yüksek seviyeli okullarında ders veren öğretmenlere, «Müderri» denirdi. ki bu günümüzde profesör karşılığıdır. Öğretmenler için üstat bir nevi şeref unvanı idi. Bu da, bilim dalında üstün yeteneği olan kimse anlamına gelirdi.

D — Kütüphane Yönetimine Ait Bilgiler :

1 — Yöneticiler :

Kütüphanelerin yönetim ve denetimleri yüksek derecede kültürü gerektirdiğinden, kütüphane müdürlüklerine, genellikle isim yapmış bilginler atanmıştır. Bunların arasında, dünyaca tanınmış ünlü kişiler de vardır :

a — İbn Sina (980 - 1037) Samanoğullarından Nuh bin Mansur'un Buha-ra'daki saray kütüphanesinin müdürlüğünü yapmıştır. Sultan Nuh İbn Mansur tarafından saraya Sultanı tedavi için davet edilen genç hekim İbn Sina, henüz onsekiz yaşında bulunuyordu. Sultanın tedavisinden sonra mükâfat olarak kendisine açık tutulan saray kütüphanesinden hayrete düşen İbn Sina şöyle bahsediyor :

«Orada üstüste raflara sıralanmış odalar dolusu kitaplar gördüm. Bir oda, arap dili ve şiiri, öbürü hukuk ve başka ilimlere ayrılmıştı. Böylece her ilim dalına ayrı bir oda tahsis edilmişti. Eski Yunan yazarlarına ait bir kataloğu gözden geçirdim ve burada istediğim kitap-

lara baktım. Bu kolleksiyonda öyle eserler gördüm ki, çok az kimse adlarını işitmiş olabilirdi. Ben bile, bunları ne önceleri görmüştüm, ne sonraları görebildim.» Genç bilgin, bu kütüphaneden büyük ölçüde yararlandı. Bir süre sonra bu kütüphane yanmıştı. Yangını, İbn Sina'nın, bu bilgilere sahip tek adam kalması maksadıyla çıkardığı söylenir.

b — Al-Hvarizmi (Sehl bin Harun ve Said bin Harun), Bağdat'taki Beytel Hikme'nin kütüphane müdürlüklerini yapmıştır.

c — Ebu'l Hasan Ali bin Muhammed eş-Şabusti (? öl. 999) Kahire'deki Fatimi Kütüphanesinin müdürü, birkaç kitabın yazarı bir bilgindi.

d — Büyük arap filozof ve yazarı İbn Miskeveyh (? öl. 1030). Büveyhi vezirlerinden Ebu'l Fazl İbn el-Amid'in (? öl. 971) 100 deve yükü tutan büyük kütüphanesinin müdürlüğünde bulundu. Vezir Ebu'l Fazl İbn El, Amid'in Rey şehrindeki evi 965 yılında mezhep mensupları tarafından tamamen yağma edilmişti. Kuvvetli bir ilim adamı ve büyük bir kitapsever olan İbn'el Amid'in kütüphanecisi İbn Miskeveyh olayın sonunu şöyle anlatır :

«O, kitaplarını dünyadaki her şeyden fazla sevdiği için çok üzüldü. İlim, felsefe ve edebiyatın bütün dalları ile ilgili olmak üzere yüz deve yükünden fazla kitabı vardı. Beni görünce kitaplarını sordu. Ona, kitapların emniyette olduklarını ve kimsenin dokunmadığını söyleyince, neşelendi ve dedi ki : 'Sen uğurlu bir adamsın, her şeyin yerine bir yenisi konulabilir, fakat kitapların konulmaz' ve güleç bir yüzle, 'Yarın onları şu yerlere götür' dedi. İsteğini yerine getirdim. Bütün servetinden sadece kitapları kurtulabilmişti.»

e — Abbasi Halifesi El-Mustanra Billah'ın (? öl. 1272) Bağdat'ta 1232 de kurduğu Mustansırıye Medresesinin kütüphane müdürleri arasında, önemli

bilginler görülür. Bunlardan ünlü tarihçi İbn'es Sai (? öl. 1274) ve İbn el-Fu-vati'yi (? öl. 1323) sayabiliriz. Kütüphane memurları arasında kadınların da çalıştırıldığı kaynaklarda belirtilmektedir.

2 — Kütüphane yöneticiliği yapan kişiler önemliliklerini, Selçuklular, Osmanlılar devrinde de korumuşlardır. Bu hususta sırası geldiğinde bilgi verilecektir.

İslamda kütüphane hizmetleri ve yöneticiliğine ait birtakım terimler de bulunmuş ve kullanılmıştır. Örneğin :

a — Sahip : Kütüphane müdürü, sahibi, koruyucu

b — Vekil : Kütüphane müdür yardımcısı

c — Hafız Kütüp, kütüphane memuru, yönetici

d — Mütercim : Çevirici

e — Nasih : Müstensih, kitap kopya eden

f — Mücellid : Ciltçi

g — Münavilun : Kütüphane memurları

h — Farras : Odacı, hademe, bakıcı, süpürücü

i — Müşrif : Nezaretçi, vakfın koruyucusu, (Müracaat Memuru, teşrifatçı).

3 — Kütüphanelerin her türlü yönetim ve hizmetlerine ait kurallar, günümüzdekiler kadar mükemmeldi. Hattâ, daha çok olanaklara sahiptirlen, denebilir. Bunları özetliyerek açıklıyalım :

a — Her kütüphanenin, hemen hemen esasları birbirine benzeyen birer yazılı talimatnamesi (yönetmelik) vardı. Buna, yönetim, araç, gereç ve diğer ihtiyaçlar için (Bütçe ve Masraf) kesin kayıtlar konmuştu. Kütüphanelerin

masrafları yıllık olarak hesaplanıyordu. Bazı kütüphane personeline aylık ekmeke, et ve diğer yiyecek maddeleri de verilebilirdi. Bir kütüphanenin yıllık bütçesine bir örnek olmak üzere Mısır'daki Fatimi Halifesi Hakim Biemrillah'ın (985 - 1021) 1004 te kurmuş olduğu «Dar-el Hikme-İlimler Evi»nin kütüphane masraflarının dökümünü görelim. Para birimi, zamanın altın parası sayılan ve günümüze oranla pek yüksek satın alma gücü olan Dinar'a göredir.

Masrafın Cinsi

Miktarı

Hasır için	10 dinar
Kâğıt (Müstensihler için)	90 »
Kütüphanecinin aylığı	48 »
Su parası	12 »
Hizmetliler için (Kapıcı v.s.)	15 »
Mürekkep, kağıt, kalem	12 »
Perdelerin onarımı	1 »
Kitapların cilt ve onarımı	12 »
Kış için keçe perdeler	5 »
Kışlık kilimler için	4 »

(1 Dinar günümüzdeki 1 altın rayicine göre 75 - 80 misli alış gücüne sahipti.)

Yöneticilerin ve diğer personelin aylıkları, kütüphane yönetimi, okuyucu hizmetleri, satınalmalar gibi hususlar yönetmelikte belirtilmişti.

Kütüphanelerin yönetim ve hizmetlerine ait bazı bilgilerin özeti :

1 — Kütüphaneler için kitap sağlamanın yolları değişik olmakla beraber, genellikle :

a — Kitap satın almak veya yazdırmak.

b — Bizzat yazmak veya kopya etmek,

c — Başkalarına, hattatlara veya müstensihlere yazdırmak suretiyle kitap sağlanırdı.

2 — Yazarlar, bağlı oldukları şehir veya mahallenin camilerine iste-

yenilerin okumaları için eserlerinin birer kopyasını bağışlamayı adet edinmişlerdi.

3. — Kütüphane müdürü, kütüphanenin yönetim işleriyle uğraştığı gibi fikri sorunları da çözümlenmekte idi. O, yeni kitapları toplar, kataloglanmasına nezaret eder, okuyuculara her türlü kolaylığı gösterirdi. Kitapların ciltlenmesinden, onarım bakımlarından sorumlu idi. Kitapların ödünç verileceği kimse-leri de seçerdi. Bir kitap için, birkaç istekli varsa, varlıklı olanı, her zaman o kitabı satın alabileceğinden, fakir okuyucu tercih edilirdi.

Çok büyük kütüphanelerde, müdürün bir de yardımcısı (vekil) bulunurdu.

4 — Kütüphanelerin büyüklüklerine göre, memurların sayıları da değişebilirdi. Gene, kütüphanelerde, büyüklüklerine göre devamlı olarak bir veya birkaç mücellid bulundurulur, ciltcilikte uzman olan bu sanatçılar, titizlikle ciltledikleri kitaplara, estetik değer kazandırırlardı.

5 — Ödünç kitap vermek, kütüphanelerin ve okuyucuların durumlarına göre düzenlenmişti. Kütüphanelerin katalogları ve her bilgi dalının dolapları ayrı idi. Bunlar şeritlerle belirtilirdi. Ödünç alınan kitaplara ihtimam gösterilmesi, düzeltmelerin izin alınarak yapılması, kenar notları konmaması, kitabın boş sayfa ve yerlerine yazılmaması, üçüncü bir kişiye verilmemesi, istendiğinde hemen geri verilmesi, geri verene teşekkür edilmesi kurallar arasında yer almıştır.

6 — Kitaplıklar genellikle açık bulundurulur, herkes dilediği kitabı kolayca alabilirdi. Değerli ve nadir yazmalar da kilit altında tutulur, okumak isteyenlere özel izinle verilirdi.

Olga Pinto adında bir İtalyan kadın yazarın İngilizceye çevrilen «The Libraries of the Arabs During The Time

of Abbasids, Islamic Culture, C. III. 1929, s. 231» adlı yazısında devrin İslâm Kütüphaneleri için şöyle denilmektedir :

«Çeşitli amaçlar için kullanılan birçok odalar vardı. İçinde kitapların muhafaza edildiği galeriler, ziyaretçilerin okuyup çalışabilecekleri odalar, elyazmalarını kopya edenlere tahsis edilmiş odalar, edebî toplantılara ayrılmış salonlar, hatta bazı hallerde müzikli eğlenceler için odalar bulunurdu. Bütün odalar zengin ve rahat ettirecek bir şekilde donatılmıştı. Yerde halı ve kilimler seriliydi. Üzerinde, okuyucular bağdaş kurup otururlar, okur, hatta yazarlardı. Ana giriş kapısının özel bir şekilde yapılmış, soğuk havanın girmesini engelliyen ağır bir perdesi vardı.

E — TÜRKLERDE KÜTÜPHANELER

1 — Horasan ve Anadolu Selçukluları devrinde kurulan, Osmanlılar devrinde de gelişerek adları ve kalıntıları günümüze dek erişen yüzlerce medrese kütüphanelerinin kitap koleksiyonlarını kesinlikle tesbit etmek imkânsızdır.

Selçukluların devlet kurduktan sonra egemenlikleri altında bulundukları İslam memleketlerinde kurdukları İslam memleketlerinde kurdukları medrese ve kütüphaneler hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştik. Bunları, tamamlayıcı mahiyette olmak üzere ayrıntılara girişmemiz gerekiyor :

Bilindiği üzere, medreselerin ilk kurucuları Selçuklulardır. İlme ve ilim adamlarına büyük önem veren, sultanlar ve devlet ileri gelenleri, daha başlangıçta, şehirlerde medrese ve kütüphaneler kurmaya giriştiler.

a — Her medresenin ve şehrin ayrı ayrı birer kütüphanesinin olduğu anlaşılmaktadır. Selçuk devletinin kuruluşundan beri merkezi olan Merv'de birçok kütüphane vardı. Bunların her birinin kitap koleksiyonları 12.000 ciltten aşağı değildi. Şehirde, Nizam-el Mülk,

Mustavfi, Şeref-ul Mülk, Vezir Meed-ul Mülk, Hatuniyye, Kemaliyye, Amidiyye, Zameriyye, Semaniyye gibi adları olan on kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.

b — Türkistan ve Harizm kütüphaneleri de zengin kitap koleksiyonlarına sahiptiler. Şahabettin Hayraki'nin (XII. yy.) Ürgenç'te Şafii Camii yanında kurduğu kütüphanenin eskiden olduğu gibi, gelecekte de bir benzerinin görülmeyeceği rivayet edilir. Bu çok yüksek uygarlık merkezinde, bu şekilde nitelendirilen kütüphanenin ciddi muazzam bir tesis olması gerekir. Moğol istilası önünde, kitapların, ancak en kıymetlilerini götürebilen Şahabeddin ölünce, onlar da, zamanın kargaşalığında, sokak takımının eline düşmüş ve yakılmıştır.

Hülagu'nun Bağdat ve Suriye seferlerinde yanında bulunan büyük filozof ve astronom Nasirüddin Tusi'nin (1201-1274) bu istilalar esnasında yağma edilen kitaplardan Meraga'daki büyük rasathane yanında kurduğu büyük kütüphanede, 400.000 kitap bulunuyordu.

c — Kirman hükümdarı Mehmed, medrese camii, zaviye ve kendisi için türbe inşa ettirilen kurduğu kütüphaneye (Dar-ul-Kütüp) her ilim dalına ait 5000 kitap vakfedilmişti.

d — Kervşansaraylar'da (Darü'z-ziyafe, han, misafirhane), okumak isteyenler bilginler için kütüphaneler kurulması, diğer yolcuların eğlenebilmesi için de satranç takımları bulundurulması, devrin uygarlık seviyesini belirtmesi bakımından dikkati çekicidir. Örneğin :

Türk bilgin ve tarihçisi Fahreddin Mübarekşah'ın (1130 - 1206), Misafirhanesinde bilginlerin okumaları için kütüphane kurulmuş, cahiller için de satranç takımı konulmuştur.

2 — Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar

a — 1071 Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'yu Türkleştirmeye girişen Selçukiular, 1075 yılında Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devletini kurmuşlardır. 1336 tarihine kadar varlığını sürdüren Anadolu Selçuklularının başkenti Konya'da, başlangıçtan itibaren büyük bir ilim hareketi göze çarpmaktadır.

Anadolu'da, ilk özel kütüphanenin kuruluşu Konya'da görülmüştür. Daha XIII. yüzyılın başlarında, Anadolu'daki şehirlerde, birçok medreselerin bulunduğu bilinmektedir. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Mardin, Ankara, Kastamonu, Manisa, Amasya, Tokat gibi. Bu medreselerin, büyük kitaplıklara sahip oldukları anlaşılıyor. Bu devirde, kazalarda, hattâ köylerde bile medrese ve kitaplıklar vardı.

b — Büyük bilgin ve mutasavvuf Sadrettin Konevi'nin (1210 - 1274) Konya'da kurduğu kütüphane (256 kitap) günümüze dek kültür hizmetini sürdürmektedir. Konya'da ilk kütüphane 1201 yılında Şemseddin Altunaba tarafından İplikçi medresesinde kurulmuştu.

Selçuklular devrinde, Anadolu'da kurulan kütüphanelerin başlıcaları:

1 — Kadı Burhaneddin Ahmed'in (1345 - 1398) Sivas'ta kurduğu kütüphane,

2 — Bilgin bir kimse olan, Hacı Şadgeldi (? öl. 1381) Paşanın oğlu, Amasya emiri, Emir Ahmed'in Amasya'da kurduğu kütüphane,

3 — Artuk oğulları (Artuklular, 1108 - 1408) Mardin Hakimi, Akkoyunlu Cihangiroğlu Kasım'ın (? 1487 - 1502) Kasımiye (Sultan Kasım) medresesinde kurduğu kütüphane.

4 — Candaroğlu İsmail Bey'in (1419 - 1479) Kastamonu'da kurduğu kütüphane.

c — Anadolu Selçuklularında kurulan genel ve özel kütüphaneler şüphesiz, sadece bunlar değildir.

İslamlığın — hatta insanlığın — zinet ve kültür hazineleri sayılan bütün bu eserler, zaman zaman İslam aleminde başgösteren mezhep kavgaları, iç ayaklanmalar ve karışıklıklar sırasında tahripten kurtulamamıştır. Netekim 1090 da Karmatilerin Basra şehrini ele geçirip, yağmalamaları sırasında, ilk vakıf kütüphaneyi yakmalarını biliyoruz. Diğer yönden XIII. yüzyıl başlarından itibaren, Asya steplerinden, bir vahşet sürüsü halinde kopup gelen ve hızını Anadolu'da alan, putperest Moğolların istilaları sırasında, İç Asya, Türkistan, Harizm, Horasan, Afganistan, Irak, Azerbaycan, Anadolu ve Suriye'deki bütün bu uygarlık eserleri yıkılıp, yıkılmıştır. Bağdat'ta son kurulan kütüphane, Abbasi Halifesi Al-Mustasım Billah'ın (1212 - 1258) veziri Muayyad al-Din Muhammed İbn Ahmed Al-Algamî'ye (? öl. 1258) aitti. 10.000 ciltlik kütüphane, Moğol istilâsında yağma ve tahrip edilmişti. Moğolların istilâsından önce Merv'de en az on kütüphane vardı.

Çağdaş bir yazar, Moğollar için «Geldiler, söktüler, yaktılar, kestiler ve alıp götürdüler» demiştir.

Moğol vahşetinin en büyük tahribatı, ilim ve kültür kurumlarına olmuştur. Daha sonraları, bu vahşetin diğer bir benzerini, mamur, müreffeh ve kültür kurumlarıyla dolu İspanya'da görmekteyiz.

Hıristiyanlık taassubuyla, İspanya'daki İslâm memleketlerine saldıran ve buralardaki küçülen İslâm devletlerini birer birer yıkan, hıristiyanlar, 771 yılında kurulan ve XV. yüzyıl başlarına kadar süregelen sekizyüz yıllık büyük bir uygarlığın bütün eserlerini ve eşsiz kitaplarını insafsızca imha etmişlerdir. Daha X. yüzyıl başından Burtuba (Cordoba)'da yalnız, katoloğu 44 cilt tutan

600.000 elyazması eserle dolu kütüphanelerin kitapları Gırnata'yı ele geçiren hıristiyanlar tarafından şehrin meydana bir günde 80.000 kitap yakılmak suretiyle, tamamen imha edilmiştir.

Şu gerçeği de belirtmeden geçmiyelim: İkiyüz yıl süren Haçlı Seferleri (1096 - 1272) esnasında, hıristiyanlık taassubu ile İslâm memleketlerine saldıran, Haçlı orduları, önlerine gelen her şeyi, yıkıp yaktıkları gibi, kütüphaneleri de yok etmişlerdir. Trablus'taki kütüphanede üç milyon kitap bulunduğu, bunun ellibininin Kur'an-ı Kerim, seksenbininin tefsire ait olduğu, kütüphanede 180 müstensihnin çalıştığı bildirilmektedir. Bu sayıların abartılmış olabileceğini hesaba katmamız gerekebilir. Ancak, bu kütüphanenin, çok sayıda Kur'an-ı Kerim nüshasını gören bir papazın teşvikiyle hıristiyanlar tarafından yakıldığı Batılı tarihçilerce de kabul edilmektedir. (Damascus Chronicle of the Crusades, London, 1932, s. 89, J. S. Beddie, «Books In The East During The Crusades», Speculum, VIII, 1933, 240).

d — Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Kütüphaneler

1 — İslâm'ın doğuşundan kısa bir süre sonra kitaba ve kütüphanelere gösterilen büyük ilginin devamı Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da görülür. Osmanlılar, kuruluşlarından itibaren (1299 - 1922) ilme, kitap ve kütüphanelere büyük saygı ve ilgi göstermişlerdir.

Osmanlıların devlet olarak kuruluşundan bir süre sonra ilk medrese, 1330 tarihinde Gazi Orhan Bey (1288 - 1324 - 1360) tarafından İznik'te kurulmuştur. Orhan Gazi, Osmanlıların merkezini İznik'ten Bursa'ya naklettikten sonra Bursa'da Aya Elia manastırı mevkiindeki meşhur medresesi inşa ettirdi. 1361 de Edirne'nin fethinden sonra, başkent olan Edirne'de büyük üç şerefeli medrese kuruldu. Fâtihten Sultan Meh-

med'in (1432 - 1481) İstanbul'u 1453'te fethinden sonra, medreseler ve diğer ilim kurumları, büyük yeniliklere uğradılar.

2 — Osmanlı devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra, Anadolu Selçuklularının bir devamı olarak, intikal eden vakıflar ve kültür kurumları, başta hükümdar olmak üzere, valde sultanlar, vezirler, paşalar, ağalar, beyler, hali vakti yerinde olanlar tarafından benimsenerek uygulanmış, geliştirilmiştir. Bunları yaşatabilmek için zengin vakıflar kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğundaki kütüphaneleri, genellikle, kuruluşlarına göre şu sınıflara ayırabiliriz :

a — Cami ve medreselerdeki kitaplıklar (kitap dolapları),

b — Cami ve medreselerdeki kütüphaneler (kitap odaları),

c — Saray kütüphaneleri,

d — Genel ve özel kütüphaneler,

Cami ve medreselerdeki kütüphaneler hakkında daha önce ayrıntılı bilgiler vermiştik. Bunların tekrarı gereksizdir.

Osmanlılar, kuruluşundan itibaren meydana getirdikleri sosyal ve kültür kurumlarının yanısıra, kütüphaneler kurmayı da ihmal etmemişlerdir.

Genişleyen ve gün geçtikçe gelişen İmparatorluğun, yabancı unsurlardan oluşan toprakları üzerinde bile kültür kurumları ve kütüphaneler kurdukları gerçektir.

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinden önce, Balkanların büyük bir kısmını egemenliği altına almıştı. Elde bulunan vakfiye ve tarihi belgelerden 1435 te Manastır'da Çavuş Bey Camii'nde, 1445 te Üsküp'te İshak Bey Medresesi'nde birer kütüphane kurdukları, XVII' ve XVIII. yüzyıllarda ise, Sırbistan,

Makedonya, Kosova ve Methiya'da yüzden fazla kütüphane bulunduğu bilinmektedir. Bosna ve Hersek'te kütüphaneleri olan yüz kadar medrese vardı. Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta, Osmanlı Devletinin ilk zamanlarından günümüze kadar intikal etmiş kırk kadar zengin vakıflı ve değerli eserlerle dolu kütüphaneler mevcuttur.

3 — Osmanlı Devletinde ilk saray kütüphanesini, Sultan II. Murad'ın (1408 - 1451) oğlu Sultan II. Mehmed lehine saltanattan çekildikten sonra 1444 te Manisa'da kurduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Murad, Manisa'daki küçük sarayı yeniden onarıırken, bir de kütüphane kurmuştu. Sultan II. Murad, 1449 tarihinde tekrar tahta çıkmaya davet edildiğinde, Manisa'ya dönen II. Mehmed, bu kütüphanenin gelişmesi için uğraşmıştır. Netekim II. Mehmed, babasının ölümü üzerine 1451 de Edirne'de tekrar tahta çıktığında, babasının evvelce yarım bıraktığı (Saray-ı Cedit-i Amire-Yeni Hükümdarlık Sarayı) denilen sarayını yapımını tamamlamış, sarayın cihannümâ kasrına, bir de kütüphane ilâve etmiştir. Buraya Manisa'dan getirdiği kitapları da yerleştirmiştir. Manisa'da daha sonraları, şehzâdeler ve saray mensupları tarafında da kütüphaneler kurulduğunu görmekteyiz.

4 — İstanbul'un 1453 te Fâtiş Sultan II. Mehmed tarafından fethinden sonra, ilk kurulan tesisler arasında olan cami ve medrese ve tekkelerde, İslâm geleneklerine uyularak kitap dolaplarının da buldukları göze çarpar. Kısa bir süre sonra kütüphaneler de kurulmaya başlanmıştır. Fâtiş Sultan II. Mehmed'in Eyüp Sultan Camiine 2000, Fâtiş Camiine ise bundan daha çok sayıda kitap vakfettiğini biliyoruz. Fâtiş ayrıca eski sarayında özel bir «Dâru'l-Kütüb-Kitabevi, Kütüphane» kurdu muştur. Bu kütüphane, 1478 de Topkapı sarayına nakledilmiş, sonradan gelen

padışahlar tarafından zenginleştirilerek günümüzdeki «Topkapı Sarayı Kütüphanesi» meydana gelmiştir.

Osmanlı Devletinde kurulan kütüphanelerin yöneticiliğine (Hafız-ı Kü-tüb) önceki İslâm Devletlerinde olduğu gibi, büyük bilginlerin ve hatırı sayılır adamların getirildiklerini görüyoruz. Netekim, Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethinden sonra kurduğu kütüphanenin başına, zamanın genç ilim adamlarından, sonradan iftiraya uğrayarak idam edilen Tokatlı Molla Lütü'yü (Sarı Lütü ? öl. 1949) getirmiştir.

Bu gelenek son yüzyıla kadar Osmanlı kütüphaneleri yönetiminde sürdürülmüştür: Türk şiirinin büyük ustalarından sayılan şair Nedim'in (1680 - 1730) uzun süre, Nevşehir'li Damat İbrahim Paşa'nın kütüphanesinin Hafız-ı Kütüblüğünü yaptığını biliyoruz.

5 — İstanbul'da ve İmparatorluğun diğer şehirlerinde gün geçtikçe vakıf kütüphanelerin arttığı görülür. Bunların çoğu, zamanımıza intikal etmiştir. İlk İstanbul Kütüphaneleri, Ayasofya, Zeyrek, Eyüp Sultan, Mehmed Paşa medreseleriyle Fatih Sultan II. Mehmed'in bir üniversite olarak kurduğu külliyesindeki (Sahn-ı Seman Medresesi) fakültelerin kütüphaneleridir. İstanbul'da bağımsız olarak kurulan ilk kütüphane, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın (1635 - 1676) 1661'de kurduğu Köprülü kütüphanesidir. Büyük bir devlet adamı ve Komutan olduğu kadar, bilgin bir kişi olan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, babasının ilk kütüphane kurma teşebbüsünü, sonradan geliştirmiş ve kendi kitaplarını da buraya vakfetmiştir. Köprülüler ailesinin vakfı olan bu kütüphane, İstanbul'da Divanyolu'ndaki, zarif binasında, değerli kitap koleksiyonlarıyla günümüzde herkesin yararına açık bulunmaktadır.

6 — İstanbul'da kurulan çeşitli kütüphanelerin sayıları ikiyüz kadardır. Bağımsız olan vakıf kütüphanelerin

sayıları ise otuza yaklaşır. Cumhuriyetin ilânından sonra çıkarılan 3 Mart 1924 gün ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat kanunu ile vakıf kütüphanelerin bir kısmı, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Devlet Kütüphanelerine bağlanmış, cami, medrese gibi kurumlardaki kitaplar da, bu kütüphanelere katılmıştır.

İstanbul'daki kütüphanelerin sayılarını, durum ve kitap koleksiyonlarını belirtir ekli çizelgenin incelenmesi bu konuda oldukça ayrıntılı fikirler verebilir. Ek (1) Çizelgede adları belirtilen bu kütüphanelerin bir kısmı, ilkin bağımsız binalar halinde, bir kısmı da, cami, medrese, tekkelerde kurulmuştur. Bunlardan bazıları ise, evvelce kurulmuş kütüphaneler olarak içinde ayrı ayrı bölümler halinde hüviyetlerini korumak suretiyle, yüzyıllar boyu kuruluş amaçlarına hizmet etmişlerdir.

7 — Osmanlı İmparatorluğunda, bağımsız kütüphaneler, sadece, İstanbul'da kurulmuş değildi. Osmanlı Devletinin son zamanlarında bile, İmparatorluk sınırları için 763 kütüphane mevcuttu. Bunların çoğu, idareimizden çıkan memleketlerde kalmıştır. Diğer bir kısım önemli eserler de, yangın yağma, bilgisizlik, ilgisizlik ve diğer nedenlerle elden çıkarılmıştır.

Anadolu'da birçok şehir, kasaba, hattâ köylerde kurulan kütüphanelerin zengin vakıfları ve bunların idarelerine ait vakfiyeleri (yönetmelik) vardı. Bu yönetmeliklerde, kütüphanelerin bütün ihtiyaçları, memurların atanmaları, bakım, açılıp, kapanma gün ve saatları gibi hususlar bütün ayrıntılarıyla tesbit edilmişti.

8 — Osmanlı padişahlarının hemen hepsi de kitabı sevmiş ve ona önem vermişlerdir. Bu sevgi birtakım tarihi fıkralara, tiyatro ve sinema oyunlarına bile konu olmuştur:

a — Kahramanlığı kadar öfkesi ve kıyıcılığı ile de tanınmış olan Padişah İC. Murad (1609 - 1640) bir fermanla İs-

İstanbul'da toplu gezinti yerleri eğlencelerini yasaklar. Bir gün, bu yasağın ne derece uygulandığını anlamak için, birkaç nedimiyle kâsathaneye gider. Derenin ıssız bir köşesinde, ağaçlar altında çubuk tütürüp, hafif tertip içkili sohbet dalmış beş on ehli keyfi bir arada görünce, öfkesinden ateş kesilir :

«Bunlar kimdir, nasıl olur da benim emrimi dinlemezler?» diyerek yanlarına varır. Meğer, adamlar hem masumca eğleniyor, hem de zamanın Şeyhülislamı Yahya'nın (1533 - 1644) divanını okuyor, şiirlerin havası ile mutlu oluyorlarmış. Padişah, esip savuracağı sırada, adamların ellerindeki divanı görünce birden yumuşamış :

«Cl. Bu bizim Yahya'nın kitabı imiş. Varsınlar safalarında olsunlar.» diyerek, yanlarından ayrılmıştır.

Kallelerinin uşurulacağından tirtir titriyen adamlar, bu sefer ellerindeki kitabı yalnız zevkle değil, minnetle, şükranla da okumaya koyulmuşlardır.

b — Kitap sevgisi ve hayranlığı hakkında da birçok fıkralar anlatılır: Kitap, ödünç vermek-almak üzerine de bir fıkrayı anlatmak yerinde olur :

Ünlü bir kişi yakın bir dostuna kitaplığını gezdiriyormuş. Dostu, onun son derece zengin kitaplığına hayran kalmış. Bu sırada, eşi ender bulunan bir kitaba rastlayınca : «Bu kitabı birkaç gün için alayım, okur, geri veririm.» demiş. Bu sözleri duyan ünlü kişi gülererek : «Yağma yok azizim, ben, bu kütüphaneyi zaten, bir günlüğüne ödünç aldığım kitaplarla kurdum» demiştir.

c — Kitap ödünç verme konusu, merhum vatan şairi Mehmet Akif Ersoy'un (1873 - 1936) Safahat'ında da yer etmiştir.

Kahramanlardan, Köse İmam, dostlarına verdiği kitapların geri gelmeyişinden şikâyetçidir. Ödünç olarak verdiği kitapların daima alanlarda kalmış

olmasından canı yanan Köse İmam, birgün, kitaplarının travanlarına kadar yükselen raflarına güzel bir nesih yazısıyla şu beyti yazıp asar :

«Dest-i gadri müstairândan ziyânım bihessab,

Ahdim olsun, âriyet hiçkimseye vermem kitap..» demek isteniyor ki :

«Ödünç olarak alanların zulmünden hesapsız zararlara uğradım. Onun için, and içtim, artık kimseye kitap vermeyeceğim.»

F — SONUÇ

1 — İslâm Dini, okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı her insan için farz kılmıştır. İslâm'ın temel amacı, ilim yoluyla ilerleme ve evrimdir. Tarihsel olaylar bu gerçeği ispatlamaktadır.

Dünyamızın, bugün eriştiği uygarlık seviyesinde, Müslümanların etki ve katkılarının pek büyük olduğunu, Batılılar da kabul etmektedirler. Ortaçağ'ın başlarından itibaren kitaplar yazan, kütüphaneler kuran, ilim yuvaları vücuda getiren Müslümanlara kar—ılık, Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinde, örneğin Saint Gal'da 400, Saint Vincent'da 1100 cilt kitap bulunuyordu. Nitekim, bu gerçeği dile getiren, Lübnan asıllı, büyük Amerikalı tarih profesörü Philip K. Kitti (1886) «The Arabs, A Short History, London, 1960 s: 2 Kısa Arap Tarihi» de diyor ki :

«Ortaçağ'ın başlarında insanların ilerlemesine, Müslümanlar kadar hizmet etmiş başka bir millet yoktur; Charlemagne ve büyük devlet adamlarının, kendi adlarını güçlkle yazmağı öğrendikleri devirde, İslâm öğrenciler, Aristot'o'yu tetkik ediyorlardı.

Oxford Üniversitesinde, vücudu yakamanın tehlikeli bir hareket olduğu kabul edildiği bir zamanda, her birinde 400.000 den fazla kitap bulunan Oxford

büyük kütüphaneye sahip Kurtuba'daki İslâm bilginleri, günlük banyolarını zevkle yapıyorlardı.»

2 — Zamanımız toplumlarının sağ-sol kısır çekişmelerden veya olumsuz birtakım etkenlerle karşı karşıya gelmesinden insanların, mutluluk denen ortamı yitirdikleri bir gerçektir. Bütün bu tatsız, hatta bezdirici olayların doğması nedenlerinin başında bilgisizliğin geldiğini çekinmeden söyleyebiliriz.

Herkes, özellikle gençler, okumak, konuların aslını, mahiyetini öğrenmek mecburiyetindedirler.

Yalnız okumak, ilim sahibi olmak yeter değildir, bildiklerimizi, eskilerin irfan dedikleri, kişiyi gerçeğe, olgunluğa ulaştırıcı güçlü, sağlam bir sezîşe erdirici seviyeye getirmeliyiz. Unutmamalı ki, her yanlış davranışın, kısa sürede onarılması, etkilerinin giderilmesi mümkündür. Bilgisizlikten doğan ve toplumda kendini taassup (bağnazlık) şeklinde kabul ettirmeye çalışan zihniyetin etkilerinden doğan kötülüklerin onarılması ise pek kolay değildir. Bir toplum, meşru bütün olanakları ve kültür kurumlarıyla, mânevî değerlerini geliştirip ayakta tutamıyorsa, o toplumda her türlü kötülüğü görmek tabiidir.

Şanlı atalarımızın, günümüzdekilere kıyasla, pek çok imkânsızlıklara rağmen, büyük çaba ve fedakârlıklarla

meydana getirdikleri kütüphanelerden faydalanmamız ne derecededir?

3 — Gerçek ilim, insanları bölücü, ayırıcı değil, birleştirici, mutluluğa erdiricidir.

İnsanlık tarihini gözden geçirelim :

Bir sürü toplumlar ,olaylar görülür. Bunların içinde acıklı olanlar, üzüntü vericiler, ibret alınacaklar pek çoktur. Bunların, gerçek nedenlerini, mahiyetlerini anlamaya kalkıştığımızda, başta insanların bilgisizliğini ve bundan doğan sonuçların olduğunu görürüz. Siyâsî ortamlar, bilim, san'at, savaşlar gibi, toplum dalgalanmalarında, en akıllı çözüm yollarını bulmak, sağduyu ve ilim sahiplerinin işidir. Bu hasleti kazanabilmek de, okumak, öğrenmek, tecrübe edinmek, temele, derinliklere inmekle mümkündür.

İşte bu gerçeğe inanan atalarımız, insanları, toplumu, bu yola sevkede bilmek için, öğretim, eğitim kurumlarıyla, kütüphaneler kurmuşlardır. Kütüphaneler, bir bakımdan kötülükleri doğurabilecek aylaklıkları önler, faydalı şeylerle meşgul olabilmek fırsat ve olanaklarını sağlar. Bizler, hiç değilse, insan olarak günümüzde artık kaybolmaya yüz tutmuş olumlu hasletlerimizden sayılan kadirbilirlik yönümüzle, büyük atalarımızı anmakla yetiniyoruz.

**SÜLEYMANİYE UMUMİ KÜTÜPHANESİNDE TOPLANAN
VAKIF KÜTÜPHANELER**
(Kuruluş Tarihleri Sırasına Göre)

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Easma	Kurulduğu İlk Yer
1 — Fatih	Fatih Sultan Mehmed II	1471	5188 - 319	Fatih Camii
2 — Şehzâde Mehmed		1548	109 - 12	Şehzâde Camii
3 — Esmihan Sultân	Esmihan Sultan	1570	554 - 59	Eyüp Medresesi
4 — Mehmed Ağa Camii	Babüssaâde Ağası Mehmed Ağa	1584	145 - 59	Çarşamba Mehmed Ağa Camii
5 — Molla Çelebi	Kazasker Molla Çelebi	1590	146 -	Molla Çelebi Camii
6 — Mesih Paşa	Sadrazam Mesih Paşa	1592	118 - 3	Eski Ali Paşa Camii
7 — Sultan Ahmed I	Sultan Ahmed	1619	109 -	Sultan Ahmed Camii
8 — Amca Hüseyin Paşa	Amca Hüseyin Paşa	1669	455 - 2	Saraçhane Başı
9 — Çorlulu Ali Paşa	Sadrazam Çorlulu Ali Paşa	1709	385 - 2	Çarşıkapı Medr.
10 — Gülnüş Vâlide Sultan	Gülnüş Vâlide Sultan	1712	66 -	Üsküdar Valde Sultan Cimii
11 — Şehid Ali Paşa	Sadrazam Şehid Ali Paşa	1715	2843 - 65	Şehzâde Başı'nda
12 — Damad İbrahim Paşa	Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa	1719	1153 - 28	Şehzâde Camii Yanında
13 — Yeni Cami (2 Kütüphane bir arada)	Sultan III. Ahmed Turhan Vâlide Sultan	1725	1539 - 2	Yeni Cami'de
14 — Beşir Ağa	Dârü's-saâde Ağası Beşir Ağa	1745	639 - 49	Bâb-ı Ali'de
15 — Âşir Efendi	Şeyh'ül-İslâm Mustafa Âşir Efendi	1748	458 - 11	Sultan Hamamı
16 — Sâliha Hâtun	Zeynelabidin Efendi zevcesi Sâliha Hâtun	1751	177 - 5	Mesih Hasan Paşa Mahallesi
17 — Hamidiye	Sultan I. Abdülhamid	1780	1504 - 48	Bahçekapı'da
18 — Lala İsmail Efendi	Lala İsmail Efendi	1785	755 - 7	Hamidiye Kütüphanesi
19 — Mihrişâh Sultan	Mihrişâh Vâlide Sultan	1793	447 - 93	Eyüp Camii
20 — Lâleli	Sultan III. Mustafa ve III. Selim	1804	3777 - 94	Lâleli Medresesi
21 — Hafid Efendi	Kazasker Hafid Efendi	1806	462 - 35	Sultan Hamamı
22 — Kılıç Ali Paşa	Debbağzâde İbrâhim Ef.	1806	999 - 72	Kılıç Ali Paşa Camii Medresesi

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş	Kitap Sayısı	Kurulduğu İlk Yer
		Tarihi	Yazma Başma	
23 — Çelebi Abdullah Ef.	Birgivi'li Abdullah Ağa	1818	403 - 40	Fatih Kadıçeşme
24 — Hâlet Efendi	Nişancı Hâlet Efendi	1818	821 - 101	Hânesi Galata Mevlevî
25 — Hüsrev Paşa	Sadrazam Hüsrev Paşa	1839	714 - 445	Eyüp Bostan İskelesi
26 — Şeyh Mehmed Murad	Şeyh Mehmed Murad	1844	491 - 109	Çarşamba - Darü'l - Mesnevî
27 — Esad Efendi	Nâkibu'l-Eşraf Esad Ef.	1845	3719 - 555	Ayasofya - Yerebatan
28 — Nafiz Paşa	Maliye Nazırı Nafiz Paşa	1851	613 - 722	Yenikapı Mevlevî Hânesi
29 — İzmir'li Mustafa Ef.	İzmir'li Mustafa Efendi	1865	5 - 116	Mehmed Paşa Medresesi
30 — Pertevniyal Vâlide Sultan	Pertevniyal Vâlide Sultan	1871	329 - 557	Aksaray Valide Sultan Camii
31 — Dügümlü Baba	Kemâl Paşa	1886	24 - 847	Sultan Ahmed Dügümlü Baba
32 — Efgâni Şeyh Ali Haydar Efendi	Efgan'lı Ali Haydar Ef.	1889	31 - 43	Üsküdar Valde Sultan Camii
33 — Hoca Seyid - Hacı İsmail Efendi	Hacı İsmail Efendi	1893	20 - 45	Murad Molla Kütüphânesi
34 — Hasan Hüsnü Paşa	Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa	1894	1052 - 416	Eyüp Boyacı Sokakı
35 — Hacı Mahmud Efendi	Gidiş Müdürü Hacı Mahmud Efendi	1901	4492 - 2512	Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı
36 — Bağdat'lı Vehbi Ef.	Bağdad Müftüsü Vehbi Efendi	1920	1639 - 601	Satınalma
37 — İzmir'li İsmail Hakkı Bey	İzmir'li İsmail Hakkı Bey	1921	275 - 4110	İzmir
38 — Hüseyin Kâzım Bey	Evkaf Nâzırı Hüseyin Kâzım Bey	1932	10 - 378	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
39 — İhsan Mahvî Bey	Öğretmen İhsan Mahvî Bey	1935	8 - 309	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
40 — Müteferrik	Muhtelif kimseler	1946-54	89 - 441	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
41 — Mustafa Efendi	Reisü'l-Küttâb Mustafa Efendi		1203 - 13	Sultan Hamamı
42 — Süleyman Sırrı Ef.	Kazasker Kasidecizâde Süleyman Sırrı Efendi		470 - 554	Sultan Hamamı
43 — Hafız Ahmed Paşa	Vezir Ahmed Paşa		36 -	Fâtiha

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi		Kurulduğu İlk Yer
		Kitap Sayısı	Yazma Basma	
44 — Zühdü Bey	Divân-ı Muhasebât Reisi İsmâil Zühdü Bey	118 - 612		Yenikapı Dergâhı
45 — Feyzullah Paşa	Doktor Feyzullah Paşa	- 360		Yenikapı Dergâhı
46 — Şâzeli		117 - 43		Unkapanı Şaze Tekkesi
47 — Murad Buhâri		309	39	Eyüp, Belhi Dergâhı
48 — Hasip Efendi		33 - 502		Eyüp, Hasip Efendi Dergâhı
49 — Uşşâki		32 - 25		Samatya Uşşak Tekkesi
50 — Muhtelif	Selim Ef., İsmâil, Osman Ağa, Sinan Paşa vb.	764 - 883		Bala ve Gümüşhane'li Tekkeleri
51 — Serez	Abdurrahman Ağa	2136 - 5048		Kurşunlu Medresesi - Serez
52 — Karaçelebizâde Hüsameddîn Efendi	Kazasker Hüsameddîn Efendi	362 -		
53 — Kadızâde Mehmed Efendi	Kadızâde Mehmed Ef.	567 -		Şehzâde Camii
54 — Kadızâde Burhâneddîn Efendi	Kadızâde Burhâneddîn Efendi	33 - 235		Şehzâde Camii
55 — Gazanfer Ağa	Öğrenciler	120	5013	Gazanfer Ağa Medresesi
56 — Hidiv İsmail Paşa	Hidiv İsmail Paşa	1 - 309		Emirgân
57 — İd Mehmed Efendi	Türkistan'lı İd Mehmed Efendi	4 - 290		Zincirlikuyu Üçbaş Medresesi
58 — Harput Eski Halkevi	Harput Halkevi	444 - 10		Harput (Elâzığ)
59 — Tâhir Ağa Tekkesi	Behçed Efendi	143 - 750		Satınalma
60 — Mahmud Paşa	Sadrazam Mahmud Paşa	366 - 31		Mahmud Paşa Medresesi
61 — Rüstem Paşa	Sadrazam Rüstem Paşa	166 - 23		Rüstem Paşa Medresesi
62 — Yusuf Ağa	Kapıcıbaşı Yusuf Ağa	372 - 5		Üsküdar Mihri-mâh Camii
63 — Şeyhü'l-İslâm Esad Efendi	Şeyhü'l-İslâm Esad Ef.	201 - 47		Çarşamba Medresesi
64 — Servili	Kasapbaşı Mustafa Ağa	232 - 93		Servili Medrese
64 — Gelibolu'lu Tâhir Ef.	Gelibolu'lu Tâhir Efendi	26 - 79		Çarşamba, Darü'l Mesnevi

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Basma	Kurulduğu İlk Yer
66 — Mehmed Murad - Mehmed Ârif	Mehmed Murad - Mehmed Ârif		189 - 88	Çarşamba, Darü'l Mesnevî
67 — Hâşim Paşa	Ali Haydar Bey		101 - 4	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
68 — Âsâr-ı Cedide	Muhtelif Kimseler		161 - 2144	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
69 — İbrahim Efendi	Hâfız-ı Kütüb İbrâhim Efendi		455 - 482	Fâtih Camii
70 — Tırnova'lı	Tırnova'lı Mehmed Hilmi		286 - 1676	Fâtih Camii
71 — Abdülgâni Ağa	Dârü's-Saâde Ağası Abdülgâni Ağa		- 291	Fâtih Camii
72 — Teberrular	Muhtelif kimseler		77 - 493	Fâtih Camii
73 — Eyüb (Hz. Hâlid)	Fâtih Sultan Mehmed II		191 - 73	Eyüp Camii
74 — Beşir Ağa	Dârü's-saâde Ağası Beşir Ağa		191 - 6	Eyüp, Baba Hay- dar Mahallesi

İSTANBUL MİLLET KÜTÜPHANESİNDE TOPLANAN VAKIF KÜTÜPHANELER

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Basma	Kurulduğu İlk Yer
1 — Feyzullah Efendi	Şeyhü'l-İslâm Feyzullah Efendi	1700	2198 - 90	Fâtih Medresesi
2 — Hekimoğlu Ali Paşa	Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa	1733	947 - 179	Ali Paşa
3 — Cârullah Efendi	Müderriş Cürullah Ef.	1734	2129 - 94	Fâtih
4 — Selimiye (Pertev Paşa)	Mülkiye Nâzırı Pertev Paşa	1836	687 - 185	Üsküdar, Selimiye
5 — Ali Emiri	Ali Emiri Efendi	1916	3371 - 14485	Emiri Kütüp.

TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİNDE TOPLANAN VAKIF KÜTÜPHANELER

1 — Revân Köşkü		2018 - 60
2 — Bağdat Köşkü		469 - 25
3 — Hazine		2022 - 978
4 — Mehmed V	Tiryal Hanım	226 - 904
5 — Emânet Hazinesi		3160 - 14
6 — Medine		566 -
7 — Koğuşlar		2070 - 54
8 — Ahmed III		4762 - 204
9 — Muhtelif		2509 - 3106

MÜSTAKİL (BAĞIMSIZ) VAKIF KÜTÜPHANELER

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Basma	Kurulduğu İlk Yer
1 — Köprülü	(Köprülü Ailesi) Mehme dve Fazıl Ahmed Paşalar, Mehmed Âsim Bey	1661	1624 - 22	Divanyolu
2 — Ayasofya	Fâtih Sultan Mehmed II	1740	4863 43	Ayasofya Camii
3 — Âtîf Efendi	Defterdar Âtîf Efendi	1741	2585 - 287	Şehzadebaşı
4 — Fâtih Camii	Fâtih Sultan Mehmed II	1742	5141 - 307	Fâtih Camii yanı
5 — Nuruosmaniye	Sultan Osman III	1755	4852 · 82	Nuruosmaniye Camii
6 — Veliyyüddîn Efendi	Şeyhü'l-İslâm Veliyyüddîn Efendi	1768	3231 - 55	Beyazıt Kütüp.
7 — Râgıp Paşa	Sadrazam Koca Râgıp Paşa	1762	1255 - 257	Lâleli - Koska
8 — Murad Molla	Kazasker Murad Molla	1775	1831 - 14	Fâtih - Çarşamba
9 — Selim Ağa	Selim Ağa	1781	1261 - 38	Üsküdar, Attaşı
10 — Bayezid, Umumî Devlet Kütüphanesi Kütüphanesi-i Osmanî - Maarif Kütüphanesi)	Maarif Nezâreti	1882	6787 - 28072	Bayezid
11 — Süleymaniye	Evkâf Nezâreti	1924	1041 67	Süleymaniye
12 — Belediye	İstanbul Belediyesi	1931	496 - 40310	Bayezid
13 — Şemsi Paşa	Millî Eğitim Bakanlığı	1953	2952 8820	Üsküdar, Şemsi Paşa
14 — Hakkı Tarık Us	Gazeteci - Yazar Hakkı Tarık Us	1965	20000	Bayezid

AÇIKLAMALAR :

1 — Süleymaniye, Kanunî Sultan Süleyman (1496 - 1566) tarafından bir külliye olarak yaptırılmıştır. 1557 yılında tamamlanan bu külliye, başlangıçta bir kütüphane kurulmamış, ancak vakfiyesinde, kitap tedarikinde ne yapılacağı belirtilmiştir.

3 Mart 1923 gün ve 430 sayılı «Tevhid-i Tedrisat Kanunu» ile, medrese, mescid, tekkelerde bulunan 80 ka-

dar kütüphanenin kitapları Süleymaniye Umumî Kütüphanesine katılmıştır. Bu şekilde 70.000 den fazla yazma eser toplanmıştır. Süleymaniye'nin, kütüphâne olarak ilk nüvesi, 1715-2 yılında Sultan Mahmud I (1696 - Pad. 1730 - 1754) ve Sadrazam Köse Mustafa Bahir Paşa zamanında, Süleymaniye Camii içinde kurulmuştur. Sonradan 1918 de Süleymaniye Medresesi'nde kurulan Umumî Kütüphaneye nakledilmiştir.

2 — Osmanlı Devleti zamanında, büyük, küçük kurulan vakıf kütüphanelerin sayıları, ikiye yaklaşır. Bu kütüphanelerin çoğu Cumhuriyet devrinde Süleymaniye, Millet, Topkapı gibi kütüphanelerde birleştirilmiştir. Çizelgede, bu kütüphanelerin ilk kurucuları, kuruldukları tarih, kitap sayıları ve yerleri belirtilmeğe çalışılmıştır. Ancak, bu konuda kesin bilgiler ve sayılar elde etmek pek güçtür. Müstakil kütüphaneler de ayrıca çizelgede gösterilmiştir.

3 — Bazı kütüphanelere sonradan adları bilinmeyen hayırseverler tarafından bağış yoluyla vakfedilen kitaplar da haylidir. Bunların da kesinlikle tesbiti mümkün olamamıştır.

4 — Sultan Abdülhamid II (1842 - 1918) in emriyle, 1884 de İstanbul kütüphanelerinin katalogları yeniden ve düzenli bir şekilde hazırlanmağa başlanmış, 1885 yılında, 64 kütüphanenin katalogları 40 cilt halinde bastırılmıştır. (Sonradan bulunan bir ciltle katalog sayısının 41 olduğu anlaşılmıştır.)

Kuruluş tarihleri tespit edilemeyen kütüphaneler çizelgeleri sonlarına alınmıştır.

K A Y N A K L A R

A. TÜRKÇE KAYNAKLAR

- Adıvar, Abdülhak Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, 1970
- Adıvar, Abdülhak Adnan, **Tarih Boyunca İlim ve Din**, İstanbul 1969
- Ahmet Hilmi, **İslâm Tarihi**, İstanbul, 1974
- Akgün, Zerrin, **İlim Bakımından İslâmiyet**, Ankara, 1955
- Altunsu, Abdülkadir, **Osmanlı Şeyhülislamları**, Ankara, 1972
- Aytaç, Kemal Doç. Dr, **Avrupa Eğitim Tarihi**, Ankara 1972

- Bammat Haydar, **İslâmiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri**, Ankara, 1963
- Belâzûri, **Futuhu'l-Buldan**, 2 C, İstanbul, 1955, çev. Zakir Kadiri Ugan
- Conk, Cemil, **Kur'ân'dan Hikmetler**, İstanbul, 1955
- Cunbur, Müjgân, **Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphâne Vakfiyesi**, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 1, sayı. s. 203 - 217, Ankara, 1963.
- Dağ, Mehmet; Öymen Hıfzırrahman, **İslâm Eğitim Tarihi**, Ankara, 1974
- Dener, Halit, **Süleymaniye Umumi Kütüphanesi**, İstanbul 1957
- Devlet İstatistik Enstitüsü, **Millî Eğitim İstatistikleri**, 1959 - 1969
- Diyane İşleri Başkanlığı, **Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı**, Ankara, 1973
- Diyane Dergileri
- Doğrul, Ömer Rıza, **Kur'ân Nedir?** 2. Baskı, Ankara, 1967.
- Ersoy, Osman Prof. Dr., **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**, Ankara, 1959
- Gökmen, Muzaffer, **Evinizin Kütüphanesi**, İstanbul 1966
- Gökman, Muzaffer, **İstanbul Kütüphaneleri Rehberi**, 4. Basım İstanbul, 1954
- Hamidullah, Muhammed, **Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, Çev. Mehmet Sait Mutlu ve Macit Yaşaroğlu, İstanbul, 1965
- Hayat Aile Ansiklopedisi, 2. C. İstanbul
- Hunke, Sigrid, **Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi**, İstanbul, 1972, çev. Servet Sezgin
- İslâm Ansiklopedisi, 1 - 13 C. İstanbul, 1950 - 1974

- Keskioğlu, Osman, **Kur'ân Tarihi**, İstanbul 1953
- Köprülü, Fuat (W. Bartold), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1963
- Meydan Larousse, 1 - 12 C. İstanbul 1969 - 73.
- Mufassal Osmanlı Tarihi, 1 - 6 C., İstanbul 1958
- Öymen, Hıfzırrahman Raşit, **Doğulu ve Batılı Yönü ile Eğitim Tarihi**, Ankara, 1969
- Padover, S.K., **İslâm Kütüphaneleri (Muslim Libraries)** (çevirenler : Osman Ersoy, Özer Soysal, A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. I. sayı 1, s. 275 295, Ankara, 1963)
- Pazarlı, Osman, **İslâm'da Ahlâk**, İstanbul 1972
- Sevük, İsmail Habip, **Avrupa Edebiyatı ve Biz**, 1 - 2 C., İstanbul 1940
- Şar Selahaddin, **İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi**, İstanbul 1969
- Turan, Osman Prof. Dr., **Selçuklular Tarihi, ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara, 1965.
- Türk Kütüphaneciler Derneği, **Bültenleri (Bütün Ciltleri)**
- Türk Kültürü Dergisi Koleksiyonları
- Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, 2. Baskı, 1 - 6 C., İstanbul, 1966, çevirenler : Zakir Kadiri Uğan ve Ahmet Temir
- Unat, Faik Reşit, **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu**, Ankara, 1959
- Ülkü, Hayati, **Muhtasar İslâm Tarihi**, 2. C., İstanbul, 1973
- Will Durant, **İslâm Medeniyeti**, İstanbul. 1974. çev. Orhan Bahaaddin
- Yurdadoğ, Berrin (T.D.K.) Doç. Dr., **Kitaplık Bilim Terimleri ve Sözlüğü**, Ankara, 1974.

B. YABANCI KAYNAKLAR

- Durant, Williams James, **The Story of Civilisation**, Part IV, The Age of Fatih, Newyork, 1954.
- Hunke, Sigrid, **Allah's Sonne über dem Abendland**, Stuttgart, 1971
- James Westfall Thomson, **The Medieval Libray**, New-York, 1957.
- Sarton, G.A.L., **Introduction to the History of Science**, 5 Toms , Washington, 1968.
- The New Encyclopaedia Britannica. in 30 volumes, U.S.A. 1974, Macropaedia, volume 10
- Toderini, M.L. Abbe, **De la Litterature Des Turcs**, Paris, 1789
- Webster's Biographical Dictionary, Springfield, U.S.A., 1972

tün ovaya hâkim durumu ile çok pitoresk bir görünüşte olan tepe, müdafaya uygun arazi şeklinde olayı çeşitli kavimlerin yerleşme sahası olmuştur. Bu karakterini, günümüze kadar muhafaza edilebilen eserleriyle göstermektedir. Bu bakımdan burada yapılacak sistemli araştırmalar Anadolu'nun mimarî tarihi bakımından toplu bilgi verecek değerde olacaktır. Bu makalemde sadece Türk devrine aid binaları tanıtmaya çalışacağım. Bunlardan yukarıdaki cami, Lenkoronski'nin eserinde sadece zikredilmiş, tepedeki kale ve yanındaki tonozlu yapı Bizans eseri olarak gösterilmiştir.

Sillyon'un Türk Tarihindeki Yeri

I

Bizans devrinde bir piskoposluk merkezi olan Sillyon, Pamfilya'da son Bizans şehri idi. Pamfilya bölgesinin, Anadolu Selçuklu Devleti sınırları içine katılması, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'yı fethi ile başlamış, I. İzzeddin Keykâvus zamanında devam etmiş, nihayet Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında Alanya'nın fethi ile tamamlanmıştı. Alanya'nın fethinden sonra Antalya'ya dönerken yalçın bir dağ üzerindeki Alara Kalesi'nin de feth edildiğinden İbni Bibi'de bahsedilmektedir. Ancak hiçbir kaynakta Sillyon'un zaptı geçmez. Karahisar-ı Teke denilen yer olması acaba mümkün olduğu izahlı bir şekilde belirtilmemiştir. Aslında Karahisar-ı Teke'nin de neresi olduğu hakkında tam bir bilgi yoktur. Genellikle Karahisar-ı Teke olarak Aksu nahiyesi Perge gösterilir". Bütün bölgeye ismini veren ve Teke Eli veya Teke İli olarak tanınan yer, güney Anadolu'da Antalya, Finike, Kaş, Elmalı, Korkude-

li ile sahilde Antalya ile Alanya arasında kalan bölgedir. Anadolu Selçukluları ve Beylikleri zamanına aid tarih ve tarihi coğrafya ile ilgili kaynaklarda Teke adına rastlanmaz. İlk defa olarak Teke Karahisar-ı'nı Karaşar al Takka şeklinde zikreden Al-Klkaşandi'dir". Abu'l Fida'ya göre 721 (1321) yılında hacca gelenlerin söylediklerine dayanarak bu bölgeye hakim olan Hamidoğlu Türkmenleri'nin beyi Dünder Bey, bazı yerleri görmeğe çıkan Antalya hakimini esir ederek Antalya'yı zaptetmiş ve burasını kardeşi Yunus Bey'e vermişti. Yunus Bey'den sonra Hamidoğulları'nın Teke kolu olarak, onlardan ayrı olarak bu bölgede hüküm sürmüşlerdir. Yunus Bey'in kölesi Zekeriya'ya da Karahisar-ı Teke verilmişti. 1332 de bu Zekeriya, Teke Karahisar-ı'na hakim olan Zekeri-

5) Sillyon'da bulunan Türk eserlerini, 1969 ve 1971 yıllarında yaptığım çok kısa süreli iki gezi sırasında inceleme fırsatını buldum. Bana bu imkânı sağlayan hocam Sayın Prof. A. M. Mansel'e teşekkürlerim sonsuzdur. Ancak çok kısa süreli olan bu gezide sadece plân çizmek ve resim çekmek imkânını bulabildim. Lâıyık ile bir çalışma yapabilmek için burada uzun süre kalmak, eserleri kaplayan bitki örtüsünü, çalılırları kesmek, temizlemek ve bilhassa bazı yerlerde taşları kaldırmak, hatta sondajlar yapmak gerekmektedir. Bu suretle bazı binaların plânlarını tam olarak çıkararak karakterlerini ortaya koymak mümkün olacaktır. Bunların sonucunda bulunabilecek bazı kitâbe parçaları ve süsleme unsurları ile de tarihlendirmenin daha kesin olması sağlanacaktır. 1946 yılında Prof. S. Eyice, Sillyon'daki iki camiyi incelemiştir. Camilerin o zamanki durumlarını gösteren fotoğrafları ve krokilerini bana vermek lütfunda bulunduğu için kendisine burada teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. 1969 yılındaki gezimde bana refakat ederek plânları çizmek lütfunda bulunan meslekdaşım Dr. Ara Altun'a da teşekkür ederim.

6) B. Darkot, Karahisar-ı Teke, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 283; Ş. Tekindağ, Teke-Eli veya Teke-İli, İslâm Ansiklopedisi, 121. cüz, s. 124 - 125.

7) Al-Kalkaşandi, Subh al-a'ş'a, yazılış 814 (1412) Mısır, 1915 - V. 346, VIII, 17.

ya hakkında başka bilgi yoktur⁸. Yunus Bey'den sonra Mahmut Bey (1327) Antalya emiri olmuş, onun Mısır'a kaçmasından sonra da kardeşi Sinaneddin Hızır Bey Antalya emiri olmuştur. 1333 de İbn Batuta Antalya'ya geldiği zaman Hızır Beyin hasta olduğundan bahsetmektedir. Hızır Beyin ne zaman öldüğü belli değildir. Yerine oğlu Dadı Bey geçmiştir. Sonra Mahmut Beyin oğlu Mübarezeddin Mahmut Bey (Teke Bey) geçti. Antalyaya 1361 - 1373 yılları arasında Kıbrıs Krallığı'nın istilâsına uğramış, fakat Emir Mübarezeddin Mehmet Bey tarafından geri alınmıştır. Ölümünden sonra yerine Osman Bey Teke Eli emiri olmuştur. Antalya'nın 1389 veya 1393 de Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid tarafından zaptedildiğini Neşri ve Oruç Bey tarihleri yazıyor. Sultan I. Bayezid Antalya ve Teke Eli'ni aldıktan sonra buraya oğlu İsa Çelebi'ye sancak olarak veriyor. Ankara yenilgisinden sonra Osman Bey tekrar Antalya üzerinde hak iddia etmiştir. Fakat Antalya ile Teke Karahisarı Osmanlılar'da kalmıştır. Osmanlı hükümdarı II. Murad zamanında, Osman Bey Karamanoğlu II. Mehmet Bey'in yardımını sağlayarak Antalya'yı tekrar ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Antalya muhafızı olan Firûz Bey o sırada ölmüştür. Bunun üzerine Teke Karahisarı muhafızı olan oğlu Hamza Bey Antalya'ya gelir, Antalya Kalesi'nin korunması ve tmiri ile uğraşırken, Osman Bey Antalya'yı kuşatmıştır. Hamza Bey başarılı bir müdafaa yapmıştır. Osman Bey tekrar Korkudeli'ne çekilmiş ve Karamanoğlu Mehmet Bey'in gelmesini beklemiştir. Fakat Hamza Bey bir gece Korkudeli (İstanos) üzerine baskın yapmış ve zaten hasta olan Osman Bey öldürülmüştür. Böylece Tekeoğulları Beyliği son bulmuştur (1423). Karamanoğlu II. Mehmet Bey ise Antalya kuşatması sırasında kaleden atılan bir gülle isabeti ile öldü. Bundan sonra Teke Eli tamamen Osmanlılar'a geçmiş ve Hamza Be-

ye Teke Eli sancağı mükâfat olarak verilmiştir".

Burada kısaca tarihini verdiğimiz Teke Elli'nde, Teke Karahisarı diye tanınan yer, Antalya Emiri Hamidoğlu Yunus Bey'in kölesi Zekeriya'nın hakiyetinde bir kale olarak gösterilmiştir. Osmanlılar'ın Teke Karahisarı muhafızı Hamza Beyin, Antalya'yı Hamidoğulları'nın Teke kolu beyi Osman Bey'e karşı müdafaa ederek bu beyliğe son verilmesi ile de Osmanlı tarihinde yer almıştır⁹.

Ayrıca bu bölgede çok kuvvetli olan Ahilik teşkilâtı için Teke Karahisarı'ndaki Bali Baba zaviyesinden bahsedilmesi de Bektaşilik tarihi bakımından önemlidir¹⁰.

Teke Eli tarihinde bu kadar önemli bir yer alan Teke Karahisarı'nın Sillyon (bugünkü Yanköy Hisarı) olması çok kuvvetle mümkündür¹¹. Teke Karahi-

8) Bu bölgenin Türkler zamanındaki tarihi hakkında yazılan eserler içinde kaynaklara dayanarak ve bütün neşriyatı en iyi şekilde değerlendiren bir çalışma B. Flemming tarafından yapılmıştır. B. Flemming, *Landschaftgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden 1964. Ayrıca, Ş. Tekindağ, *Teke-Oğulları*, İslâm Ansiklopedisi, 121. cüz, s. 128 - 132; İ.H. Uzuncarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1969, s. 67 - 69, (ikinci Baskı); S.F. (Erten), *Antalya Livası Tarihi*, İstanbul 1339-40 (1920); S.F. Erten, *Antalya Vilâyeti Tarihi*, İstanbul 1940; S.F. Erten, *Antalya Tarihi*, III. Kısım, *Antalya* 1943.

9) Ş. Tekindağ, *Teke-Oğulları*, İA, s. 132; S.F. Erten, *Antalya Vilâyeti Tarihi*, s. 89 - 93.

10) İ.H. Uzuncarşılı, *Adı geçen eser*, s. 69.

11) Ş. Tekindağ, *Teke Eli...*, s. 125; B. Flemming, *Adı geçen eser*, s. 116 v.d.; A. Refik, *Defter-i Evkâf-ı Vilâyeti Teke*, TTEM, sene 14, nr. 2/79, İstanbul 1924, s. 72 - 76; S.F. Erten, *Antalya Vilâyeti*, s. 122 de Bali Baba zaviyesinin Yanköy kurbunda Teke Köyü'nde olduğunu yazar.

12) S.F. (Erten), *Antalya Livası Tarihi*, s. 134 de Perge'yi Teke Karahisarı olarak kabul eder. Gene aynı eser s. 149 - 156 da Sillyon ile ilgili kısımda Yanköy Hisarı'ndaki (Sillyon) iki camiden ve köşkten kısaca bahseder. Ancak, *Antalya Vilâyeti Tarihi* isimli eserinde s. 90 da 1 numaralı dipnotta Karahisar-ı Teke'nin Yanköy yanında Sillyon olduğunu yazar.

sarı, Antlayla'nın kuzeydoğusunda, Aksu ırmağının doğusunda bulunmaktadır. Kâtip Çelebi, Cihânnümâ'da bu yerin mevkiini en doğru olarak vermiştir¹³. Burayı bizzat ziyaret etmiş olan Evliyâ Çelebi Teke Karahisarı'nı şöyle tarif ediyor: «Antalya'ya üçbuçuk saatlik Kondi Köyü'nden sonra, ânın şimalinde bir saat baîd Serik Dağı eteğinde Evsâfı Kal'ai (Kara) teke Hisarı, mâtekaddem Kayser binası imiş. Badehu Frengi Bedrenk müstevli olup badehu Sultan Keyhüsrev fethidir. Andan Urhan Gazi fethidir. Teke paşasına hasıdır. Subaşısı hakimdir. Ve yüzelli akçaşerif kazadır. Ve nâhiyesi 70 köyden ibârettir. Ve kal'ası bir püšte üzre şekli murabba bir küçük kal'adır. Yedi kulesi ve cenuba nâzır bir kapusu vardır. Ve ensesinde havâlesi vardır. Ve hendeği yoktur. Ve kal'a dizdârı neferâtı ve kethüdâ yeri ve serdârı ve âyânı yoktur. Ancak yetmiş seksen hane Türkmen kavmi sakinleridir. Onlar dahi Temmuz'da yaylaya çıkarlar. O kadar memur kal'a değildir. Ancak nahiyesi memur ve mahsuldar kazadır. Âni temaşâ idüp kible cânibine dağlı ormanlı yollar ubûr ederek nehri Aksu azim sudur...»¹⁴. Bundan anlaşıldığına göre Teke Karahisarı Antalya'nın Kuzeydoğusunda, Antalya'dan dört saat uzaktır ve Aksu ırmağı geçilmeden varılmaktadır. Burada bir vuzuhsuzluk vardır. Çünkü Cihânnümâ'da doğru olarak Aksu ırmağının doğusunda gösterilmektedir. Aksu ırmağını geçer geçmez ise Aksu Köyü'nün 1 km. ötesinde antik Perge Şehri bulunmaktadır. Ancak, Perge'de yapılan araştırmalarda Türk devrine aid hiçbir kalıntıya rastlanmamıştır. Akropolünde yapılan sondajlarda bulunan keramikler arasında Türk devrine aid olanlar yoktur¹⁵. Buna karşılık Perge'den bütün haşmeti ile görülen Sillyon şehrinin yer aldığı bugünkü Yanköy Hisarı'nda Türk eserleri vardır. Teke Eli'nde bütün ovaya hakim bir kale olan ve ismini de bu

durumundan almış olması mümkün olan Teke Karahisarı'nın burası olması, tarihi ve coğrafi şartlara da uygun düşmektedir.

Sillyon'daki Türk Mimari Eserleri

II

Sillyon'daki Türk eserleri, bugün Yanköy Hisarı adını alan tepenin güney-batı yamacından başlayarak, kuvvetli istinat duvarları ile meydana getirilen batı yamacındaki teras üzerinde bulunmakta ve buradan düz fakat çok geniş olmayan bir platform halinde olan tepenin üstünde yer almaktadır. Tepenin en üstünde olan bu platformda Helenistik, Roma, Bizans devrine aid çeşitli binalar hemen hemen üst üste denecek bir şekilde sıkışık olarak inşa edilmiş bulunmaktadırlar. Bunların yanında Türk devrine aid olarak kabul ettiğimiz yapılar antik devir eserleri ile hiç karışmadan hemen tepenin kenarında yer almaktadır.

Lanckorunski'nin eserindeki plânda bu tepenin gerek üzerindeki, gerekse yamaçlarında yer alan Türk eserlerinden yalnız tepeye yakın olan kısımdaki (d) ile gösterilen cami işaret edilmiş, tam tepedeki iç kale şeklinde olan kısım (a) ve yanındaki altı sütun üzerine dayanan üç beşik tonozlu yapı (b) Bizans eseri olarak adlandırılmıştır. En

13) Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, İstanbul 1145 H. (1732), s. 638-639. Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, s. 612 de «Nehr-i Köprü (yani Köprüsü) Manavgat ile Karahisar-ı Teke arasından geçüp deryaya karışır» der. Bu Sillyon'un bulunduğu yerin Karahisar-ı Teke olabileceğini mümkün kılar.

14) Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Cilt IX, s. 290. Yalnız Bağdat Köşkü nüshasında (Kara) vardır.

15) Sayın Hocam Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel'e bu bilgi için çok teşekkür ederim. A.M. Mansel, «Perge'de yapılan kazılar ve araştırmalar», Atatürk Konferansları IV, 1970 (1973), s. 135. Prof. Mansel, Sillyon'un Karahisar-ı Teke olabileceğini yazmaktadır.

aşağıda olan ve plânda VI işareti ile gösterilen çeşmenin biraz gerisinde yer alan diğer bir cami ise **yapı olarak** verilmiş fakat isimsiz bırakılmıştır.

Kalenin yamacından tepeye kadar belli bir düzende sıralanan Türk eserleri vaziyet plânında I, II, III, IV olarak gösterilmişlerdir (**Plân 1**).

I. Yapı: Yapı bugün Yangöy adını alan küçük bir köyün hemen yukarısında, Yanköy Hisarı adını alan tepenin güney-batı yamacında yer almaktadır. Harap olmaya terk edilmiş bu yapının bugünkü durumuna göre bazı değişikliklere uğramış, tek kubbeli ve önünde son cemaat yeri olan küçük bir cami olduğu anlaşılmaktadır. Cami tamamen irili ufaklı kesme taş ve moloz taşlarla yapılmış kaba bir inşaattır. **Fakat bir** köy mescidi için ileri bir plân özelliği göstermektedir.

Mescid kısmının üstünü örten kubbe çökmüştür. Duvarların önemli bir kısmı yıkıktır. Bununla beraber kubbeye intikalin üçgen şeklinde basit pandantiflerle sağlandığı, son cemaat yeri duvarına dayanan kuzey duvarının iç kısmında kalan pandantif kalıntısından anlaşılmaktadır (**Resim 2**). Ayrıca güney duvarında iki pencere açıklığı arasında basit bir mihrap nişi kalıntısı fark edilmektedir. Kare kubbeli mekânın önünde dikdörtgen bir mekân bulunuyor. Bugün üst örtüsü tamamen yıkılmış olan bu kısma cami mekânından yuvarlak taş kemerli ve taş söveli bir kapı açıyordu. Kapının sol tarafından kaş kemerli bir mihrap nişi yer almıştır (**Resim 3**). Bugün kapının taş kemeri ve söveleri yoktur ve kapı açıklığı kaba bir şekilde örülmüştür (**Resim 4**). Bu kısmın üzerinin düz bir çatı ile örtüldüğünü yan duvarlardaki pencerelerin üzerinde bulunan tahta hatılların izlerinden dolayı tahmin edilebilir. Yapının eski halini gösteren resimden anlaşıldığına göre kubbeli mekân yıkıldıktan sonra, bu kısmın kapısı örü-

lerek tamamen terk edilmiş, kapı mihrap nişi şekline sokulmuş ve sadece son cemaat yeri bölümü basit bir mescid olarak bir müddet daha kullanılmıştır. Bu kısmın zemininin muntazam mermer levhalarla kaplı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu mermer levhalar ve yapıda kullanılan kesme taşlar antik harabeden toplanmış olmalıdır. Yapının duvarlarında görülen büyük çatlaklar onun bir zelzele sonucunda harap olduğunu göstermektedir.

II. Yapı: Bu yapı tek kubbeli ve önünde son cemaat yeri bulunan bir camidir. Lanckoronski'nin eserindeki plânda kalenin batı yamacında C ile gösterilen kapıdan girince tepeye doğru karşımıza ilk çıkan yapı budur (**Resim 5**). Bugün harap olmakla beraber mimari özelliklerini muhafaza etmektedir. Kesme taş ve moloz taştan inşa edilmiş, tek kubbeli ve bugün yıkılmış olan son cemaat yeri ile ufak bir camidir. (**Resim 6**) 'da görüldüğü gibi dört köşe mekânın üstünü bir kubbe örtmektedir. Minaresi yoktur. Önündeki dikdörtgen son cemaat yerinin yanları kapalı olup, kuzey kısmında iki sütunlu bir revak bulunmaktaydı. Devrilmiş sütun ve kaidesi durmaktadır. Son cemaat yerinin sol yan duvarı hâlâ durmaktadır. Burada evvelce revak kemerini teşkil eden kemerlere aid mermerden işlenmiş kemer başlangıcı eski resimde farkedilmektedir. Ayrıca son cemaat yerinden camiye girişi sağlayan mermer çerçevesi kapı da görülmektedir. Fakat bugün ne kemer başlangıcı, ne de kapının çerçevesi mevcut değildir (**Resim 7**). Son cemaat yerinin örtü sistemi anlaşılamamaktadır. Kubbeli mekânın duvarları oldukça kalın olup ikisi kapının iki tarafında, ikisi güney duvarında mihrabın iki tarafında, ikisi de doğu duvarında olmak üzere altı penceresi vardır (**Plân 2**), (**Resim 8**). Kare mekânın üzerini, Türk üçgenleri ile intikal eden bir kubbe örtmektedir (**Resim 9**). Köşeler Türk üçgenleri ile hal-

ledilmiş, dairevi kubbenin dört duvara dayandığı tam orta kısımlarda kör pencere şeklinde sathî, kemerli birer niş yapılmıştır (**Resim 10**). Çökmüş olan kubbe tepesinin sonradan tamir edildiği anlaşılmaktadır. Caminin mihrabı, camiye nispetle oldukça büyük olup, bugün yıkık bir haldedir (**Resim 11**). Belki de vaktiyle mihrap nişini kaplayan işlemeli mermer veya taş levhalar sökülmüştür. Kubbeli mekânın doğu duvarında dikdörtgen şeklinde üç küçük, bir büyük niş açılmıştır. Bunlardan büyük olanın bir dolap olması gerekir (**Resim 12**). Birinci mescide nispetle daha itinalı bir işçilik ve plân gösteren bu yapıda da hiçbir kitâba yoktur. Ancak son cemaat yerinin yanındaki yapıda devşirme olarak kullanılmış Grekçe bir kitâbe bulunmaktadır¹⁶.

Caminin 10 m. kadar yukarısında kaleye çıkarken kaya içine oyulmuş, köşeleri kesik ve içi sıvanmış bir sarnıç vardır (**Resim 13**). Tepenin tam üstündeki platformda III. ve IV. yapılar yer alır (**Resim 14**).

III. Yapı : Dıştan irili ufaklı kesme ve moloz taşlarla inşa edilmiş, masif duvarlı, yüksek ve gösterişli bir yapıdır. Üstü güney duvarına dikey üç beşik tonozla örtüldüdür. Tonozlar bugün tamamen çökmüştür. Yalnız köşelerde tonoz başlangıçları fark edilmektedir (**Resim 15**). Tonozları destekleyen taştan kaburga kemerlerinin kalıntıları yan üst duvarlardaki üçer dikdörtgen pencere arasında görünmektedir (**Resim 15**). Kuzey cephe duvarının üstünde de aynı şekilde üç pencere vardır. Duvarların üst tarafındaki bu pencereler dışarıya doğru daralarak mazgal şeklinde açılmaktadır. Doğu duvarının alt kısmı nasif olmakla beraber batı duvarında altta üç dikdörtgen pencere yer almaktadır. Kuzey duvarını nortasında, doğu ve batı duvarının kuzey köşeye yakın yerlerinde birer kapı açılmıştır. Güney duvarının orta kısmı tama-

men yıkılmıştır. Sadece iki alt duvarı kalıntısında birer dikdörtgen pencere izi kalmıştır. Yapının üstünü örten üç beşik tonoz yıkılmış olmakla beraber kalıntılardan, tonozların altı sütuna dayanan kemerlerle taşındığı ve mekânın kuzey-güney istikametinde üç eşit nefe ayrıldığı anlaşılmaktadır. Sütunlardan biri yıkıntı arasında fark edilmektedir. Tonozların dayandığı kemer ayakları kuzey duvarında, oldukça aşağıdan başlamış olarak görülmektedir (**Plân 3**), (**Resim 17**). Yapının güney duvarının orta kısmının tamamen yıkık olması yapının tam olarak tanımlanmasında güçlük yaratmaktadır. Yapının üçerden altı sütunla üç eşit nefe ayrıldığı belli olmaktadır. Bu sütunların antik yapılardan alındığı bellidir. Böyle bir sütun gövdesi güney duvarının kalıntısında devşirme malzeme olarak da kullanılmıştır (**Resim 18**). Yapının plânı ve istikameti bir Ulu Cami olarak kabul edilmesini mümkün kılmaktadır. Ancak güney duvarında bulunması gereken mihrap nişini, bu kısmın yıkılmış ol-

16) K.G. Lanckoronski, Adı geçen eser, s. 175 - 176, No. 58.

17) M. Katoğlu, 13. Yüzyıl Konya'sında bir Cami Gurubunun Plân Tipi ve Son Cemaat Yeri, Türk Etnoğrafya Dergisi, Sayı IX (1966), s. 81 - 100.

S. Dilâver, Anadolu'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Yeri, Sanat Tarihi Yıllığı IV (1971), s. 17 - 28. Mentеше Beyliği'nden Pecin'in Kepez mevkiindeki Yelli Camii'nin Türk üçgenleri ile kubbeye intikal şekli Silyon'daki yukarı camidekine benzer, Bak. A. Arel, Mentеше Beyliğinin Devrinde Pecin Şehri, Anadolu Sanatı Araştırmaları I, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1968, s. 88 - 93, Res. 60. Ayrıca aynı intikal şekli daha dekoratif olarak Sinop'ta İsfendiyaroğlu Türbesi'ndeki kubbede de görülür. F. Taeschner, Die Türbe der İsfendiyar Oğlu in Sinop, Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens (In Memoriam E. Diez), İstanbul 1963, s. 31 - 33, Abb. 2 - 3. Böylece aynı intikal şeklini Candaroğulları beyliğinin İsfendiyaroğlu kolunda da tespit ediyoruz. İlk Osmanlı devrinde her iki caminin kubbeye intikal şekli daha yaygın bir kullanım sahası bulmuştur. Bak. E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri, İstanbul 1966.